

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga
tidskrift inom det bebyggelsehisto-
riska området. Tidskriften utges med
två nummer per år av Föreningen
Bebyggelsehistorisk tidskrift och stöds
av Vetenskapsrådet. Se också [www.
bebyggelsehistoria.org](http://www.bebyggelsehistoria.org)

OMSLAGSBILDEN: Efter en hundraårig epok som en
av landets ledande industrier på växtförädlingens
och fröodlingens område ligger företaget Weibulls
gamla domäner nu delvis övergivna vid det som var
Landskronas representativa infart söderifrån. Strax
utanför möts resenären på E4:an idag istället av vår
tids landhamn och dess vidsträckta byggnadskom-
plex som ett stadens nya ansikte mot omvärlden.
Landmärket i form av DSV:s speditiöns- och omlast-
ningscentral för lastbilar och den nya kontorsbygg-
naden fick 2012 Landskronas stadsbyggnadspris och
beskrivs som ett vackert landmärke som annonserar
staden på ett attraktivt sätt. FOTO: Jenny Hällström

BAKSIDESBILDEN: Ulf Rollofs stora skulptur "Octo-
pus", uppsatt år 2000 i identitetsskapande syfte i
miljöprogramsområdet Hässleholmen strax utanför
Borås. FOTO: Jessica Sjöholm & Henrik Widmark.

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 67 2014

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 67/2014

I DETTA NUMMER: Landskapet som industriminne • Hur urban identitet
skapas i bostadsområdet — om normer och värderingar • Öppna plan-
lösningar och moderna lantkök • SAR och Arkitekternas höstsalong 1950
• Idé & Debatt: Förtättningsstrategier i efterkrigstidens förorter

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 67 • 2014

CATHARINA NOLIN & FREDRIK KROHN ANDERSSON (RED.)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org
E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Eva Löfgren
E-post:
eva.lofgren@conservation.gu.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab
Box 1310
621 24 Visby
Telefon 0498-253 900
E-post: order@bokorder.se

PRENUMERATION för 2014 kan tecknas på tidskriftens ordersida <http://bht.bokorder.se> eller via E-post order@bokorder.se eller telefon 0498-253 900, fax 0498-249 789.

En årsprenumeration kostar 450 kr inkl. moms.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt via E-post eller telefon/fax.
Lösnummerpris 225 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR
Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

Roger Tanner

TRYCK

Bulls Graphics AB, Halmstad, 2014
ISSN 0349-2834

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art*, *EBSCO Art & Architecture Index* samt *EBSCO Art & Architecture Complete* (innehåller artiklarna i fullängd).

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göran Ulväng, Uppsala universitet, SLU, Uppsala, ordf., ansvarig utgivare
Paul Agnidakis, Uppsala universitet
Dag Avango, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm
Annika Björklund, Riksarkivet, Stockholm
Christina Fredengren, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Joakim Hansson, Uppsala universitet Campus Gotland
Sofia Holmlund, Stockholms universitet
Emilie Karlsmo, Uppsala universitet
Eva Löfgren, Göteborgs universitet
Fredrika Mellander Rönn, Tyréns, Stockholm
Catharina Nolin, Stockholms universitet
Göran Rydén, Uppsala universitet
Hedvig Schönback, Stockholms stadsmuseum
Anders Wästfelt, Stockholms universitet, SLU, Uppsala

ADVISORY BOARD

Eir Grytli, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU), Trondheim; Lars Christian Nørbach, Nordjyllands Historiske Museum, Aalborg; Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Oslo; Ann-Catrin Östman, Åbo Akademi, Åbo; Åsa Ringbom, Åbo Akademi, Åbo; Ulla Kjær, Nationalmuseum, Köpenhamn

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Catharina Nolin
Konstvetenskapliga institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm
catharina.nolin@arthistory.su.se

Fredrik Krohn Andersson
Konstvetenskapliga institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm
fredrik.krohn-andersson@arthistory.su.se

Innehåll

- 5 Vardagens landskap och bebyggelse, köksdrömmar och medierad arkitektur
av Catharina Nolin & Fredrik Krohn Andersson
- 8 Landskapet som industriminne
av Åsa Klintborg Ahlklo & Jenny Hällström
- 24 Vardagsliv, normer och värderingar
Hur urban identitet skapas i bostadsområdet
av Jessica Sjöholm Skrubbe & Henrik Widmark
- 45 Längtan till landet
Om öppna planlösningar och moderna lantkök
av Maja Willén
- 60 En representativ och rättvisande utställning
”Arkitekternas höstsalong” 1950 och SAR:s informationsproduktion
av Stina Hagelqvist

IDÉ & DEBATT

- 76 Förtätningsstrategier i efterkrigstidens förorter
av Henrik Nerlund

RECENSIONER

- 84 JOHAN KNUTSSON, *Allkonstnär i ”hemtrefnadens” tid: Lars Israel Wahlman som möbel- och inredningsarkitekt 1894–1917*
av Eva Eriksson
- 86 ROBIN GULLBRANDSSON (red.), *Grevars och bönders tempel: en bok om Brahekyrkan på Visingsö*
av Charlotta Hanner Nordstrand
- 89 ANN CATHERINE BONNIER & INGRID SJÖSTRÖM m.fl., *Kyrkornas hemligheter*
av Ulrich Lange

Blommande äppelträd vid foten av Vångaberget norr om Ivösjön, Skåne, maj 2013. FOTO: Jenny Hällström.

Vardagens landskap och bebyggelse, köksdrömmar och medierad arkitektur

A rtiklarna i detta nummer av Bebyggelsehistorisk tidskrift behandlar till synes vitt skilda fenomen och problem. Det som förenar dem är istället ett öppet och konstruktivt förhållningssätt till nyare sätt att ta sig an och tolka bebyggelse i vid mening. I artiklarna rör vi oss från det större fysiska området till det mindre, från det skånska odlingslandskapet till utformningen av den privata bostadens kök i dag. Gemensamt för flera av bidragen är en analys av ett nuläge och skildringar av vardagsmiljöer – i form av ett postindustriellt vardagslandskap, vardagslivet så som det gestaltar sig i några av Borås bostadsområden, eller den vardag som köket utgör för de allra flesta av oss. Vardagen kan i många fall kopplas ihop med identitet; den identitet vi söker i landskapet som omger oss, den identitet som många menar att de vill framhäva genom ett individuellt eller personligt utformat kök, eller den identitet som olika personer vill uttrycka eller utveckla i sin närmiljö, här exemplifierat genom Borås. Identitet kan också kopplas samman med visioner, som de visioner om en representativ arkitektur som Sveriges Arkitekters Riksorganisation strävade efter att visualisera genom utställningen Arkitekternas höstsalong på Nationalmuseum i Stockholm 1950.

Åsa Klintborg Ahlklos och Jenny Hällströms artikel *Landskapet som industriminne* handlar förvisso om Skåne, men den förvandling som jordbruksindustrins landskap genomgått och de spår vi idag kan se av försöks- och blomsterodlingar respektive frukt- och grönsaksodlingar torde vara representativ även för andra delar av landet. Författarna prövar landskapskonventionens möjligheter genom två fallstudier. Den ena utgörs av fröfirman Weibulls industrilandskap utanför Landskrona med Weibullsholm som nav, den andra är konservtillverkaren Önos fruktindustri i nordöstra Skåne. Det är ett modernt kulturarv i ett vardagslandskap som undersöks, det första sedan länge på tillbakagång, det andra nu under stark tillväxt. Författarna diskuterar vad som ligger i begreppet industriminne, vad har inkluderats, vad har exkluderats, och kan konstatera att fruktodlingsdistrikt, äppelodlingar och försöks-

odlingar av olika slag, oavsett utbredning och kommersiella framgångar sällan har räknats in i det industriella kulturarvet. Inte heller har någon särskild vikt lagts vid att denna industriella produktion i hög grad har involverat kvinnor. Författarna menar att visuella kulturstudier och bildtolkningar av kringmaterial till produktionen, som etiketter och förpackningar skulle kunna bidra till fördjupad forskning.

Jessica Sjöholm Skrubbes och Henrik Widmarks artikel *Vardagsliv, normer och värderingar: hur urban identitet skapas i bostadsområdet* zoomar i sin artikel in på tre bostadsområden i Borås. Författarna undersöker och diskuterar hur bostadsområdena på olika sätt framträder som offentliga rum och hur dessa kan förstås som ytor och spelplatser för konstruktioner av kön, klass och etnicitet. Det offentliga rummet kan här förstås på olika sätt. Genom ett vardagligt bruk iscensätts förskjutningar, utmaningar och upprätthållanden av normer och värderingar i och genom dessa olika offentliga rum. Även här kan resultaten ses som generella, liknande slutsatser skulle kunna dras om andra slutsatser i andra svenska samhällen.

Maja Willéns artikel *Längtan till landet. Om öppna planlösningar och moderna lantkök* är en vidareutveckling av en del av hennes avhandling om den öppna planlösningens arkitektur. I Willéns artikel får vi med utgångspunkt i tre olika köksproducenters kataloger – Ikea, Marbodal och Lidhult – ta del av hur dessa tillverkare genom sina produkter vill tala till nutida personer som står i begrepp att inreda ett nytt kök och hur de gör det med hjälp av associationer till en svunnen tid och en föreställd gemenskap. Ett återkommande koncept är att den moderna familjen med en urban förankring ska finna sin identitet och sitt personliga kök genom att blicka bakåt till en tid då Sverige ännu befann sig i industrialismens linda och de allra flesta bodde på landsbygden eller hade nära kontakter till en sådan miljö.

I Stina Hagelqvists bidrag *En representativ och rättvisande utställning? "Arkitekternas höstsalong" 1950 och SAR:s informationsproduktion* får vi stifta närmare bekantskap med vad som händer när arkitekter har för avsikt att ställa ut vad som i ett specifikt sammanhang kan uppfattas som en representativ och rättvisande arkitektur, till stor del bestående av byggnader för det offentliga samhället. Vilka urvalsmeka-

nismer kunde omkring 1950 användas för att välja ut ”rätt” ritningar, planer, modeller och fotografier till planerade eller redan utförda arbeten? Och hur kunde arkitekter genom den egna yrkessammanslutningen arbeta för en mediering av det de uppfattade som en representativ arkitektur i såväl ett nationellt som ett internationellt perspektiv?

I sektionen idé och debatt presenterar Henrik Nerlund under rubriken *Förtättningsstrategier i efterkrigstidens förorter* en modell för att undersöka och analysera vilka uttryck förtättningsstrategier har tagit sig i Stockholmsförorten Årsta under de senaste decennierna och vilka konsekvenser dessa strategier får för de boende i förortsbebyggelsen och för deras tillgång på grönska och andra öppna ytor. Med begreppen konservera, kopiera och konvertera undersöker Nerlund hur olika sätt att genomföra förtätningar påverkar utseende, funktion och framtid i Stockholms första grannskapsenhet Årsta. Liksom i fallet med Sjöholm Skrubbes och Widmarks artikel kan modellen ses som generell, den skulle kunna tillämpas på andra bostadsområden i andra samhällen, förmodligen med ett likartat resultat. I en tid då många samhällen står inför en stark urbanisering med ökat bostadsbyggande, men också en önskan om att bevara eller vidareutveckla parker och grönmiljöer också ur ett miljöperspektiv är modellen högaktuell.

Numret avslutas med tre recensioner av aktuell bebyggelsehistorisk litteratur.

Redaktörerna önskar rikta ett hjärtligt tack till granskarna av numrets artiklar; utan era insatser hade det inte blivit någon tidskrift. Och kära läsare: vi önskar er god läslust!

Fredrik Krohn Andersson & Catharina Nolin

Landskapet som industriminne

av Åsa Klintborg Ahlklo & Jenny Hällström

Ett skånskt vardagslandskap

Sedan ett antal år tillbaka står den svenska livsmedelsindustrin inför omfattande förändringar med nedläggningar, strukturomvandlingar, globalisering och ökad specialisering. Miljöer kopplade till odling och förädling på landsbygden ligger inom gråzoner där verktyg som kommunala översiktsplaner, miljökonsekvensbeskrivningar, riksintressen eller skydd i lagtexter ur kulturminneslagen, plan- och bygglagen eller miljöbalken kan vara svåra att praktiskt hantera för handläggare av landskap och kulturarvsaktörer. En stor del av forskningen rörande den europeiska landskapskonventionen, både på nationell och internationell nivå, är kopplad till planerings- och förvaltningsrelaterade frågor.¹ Detsamma gäller kopplingen till det vidgade kulturarvsbegreppet och demokratiseringsprocessens möjligheter och utmaningar.² Industrins landskap, ofta i gränslandet mellan stad och land, och ofta fysiskt utspritt på flera platser i landskapet, är idag lite vetenskapligt belyst i förhållande till landskapspraktiken och saknar därmed ett viktigt kunskapsunderlag för inventering och värdering i ett kulturarvsperspektiv.

Studien som vi presenterar i denna artikel har syftat till att metodkritiskt pröva om jordbruksindustrins landskap kan göras synliga och förståeliga för att därmed vidga kunskapsbasen för ett modernt kulturarv (det moderna kulturarvet fokuserar på tiden efter 1945) och dess värdering ur ett kulturmiljöhänseende. Vi har ställt oss frågan hur och i vilken omfattning

landskapskonventionen kan fungera som verktyg i det empiriska studiet av jordbrukets industrilandskap. I projektet har vi särskilt prövat begreppet vardagslandskap som en möjlighet att tvärvetenskapligt problematisera och belysa de jordbrukslandskap som vi analyserat.

Ansatsen idag är att gå från det extraordinära till det typiska. Sveriges har genom ratificeringen av den europeiska landskapskonventionen förbundit sig att skydda, förvalta och planera landskapet enligt konventionens riktlinjer.³ Landskap kommer i många former. Enligt konventionens 2:a artikel avses ...*"landskap som kan anses som särskilt värdefulla såväl som vardagliga landskap och vanvårdade landskap"*.⁴ Under vissa premisser inkluderas även trädgårdar som annars oftast associeras till byggnader och oftast förvaltas av samma myndighet som hanterar byggnader och monument. Men att förvalta och bevara med utgångspunkter som ursprungligt värde och att bevara existerande tillstånd kan skapa problem kring hantering av växande miljöer. Vår ingång till detta projekt är den lokala/regionala praktiken med ofta förekommande tidspress och med mångvetenskapliga perspektiv, hur man kan hantera frågan kring synliggörande ute i fält, och framförallt med kunskapsuppbyggnad och identifikation av landskapssammanhang som utgångspunkt, och inte nödvändigtvis med bevarande som ramverk.

I denna studie har vi valt att titta närmare på det moderna skånska landskapet i södra Sverige

FIGUR 1. Här marknadsförs Skånskt lantvin med en emblematisk skånsk landskapsvy med kyrktorn, pilevall och vidsträckt fält. Vinproduktion var från början stommen i Önos fruktförädlingsindustri. Illustration ur företagets samlingar. FOTO: Åsa Klintborg Ahlklö.

och valt två fallstudier för att belysa och problematisera, dels det stadsnära landskapet i form av det nedlagda industriområdet för företaget Weibulls där man producerat frö för utsäde och trädgårdar, dels ett odlingslandskap som ligger lite längre bort från stadsranden med fokus på bär och fruktodling, trakten kring Ivösjön. Dessa industrilandskap kan betraktas som kulmen på den framgångsrika agrara utvecklingen under 1800-talet och utmanar genom sin modernitet den schablonmässiga bilden av Skåne som en traditionell lantbruksregion (fig. 1).

Weibulls växtförädlingsindustri (grundad 1870) i och kring Landskrona är ett delvis utrymt och förfallet industrilandskap som med sitt läge i övergången mellan stenstaden och det vidsträckt jordbrukslandskapet väcker många frågor om bevarande och planering med utgångspunkt i dagsaktuella frågor om identitet och historisk förankring liksom planering för framtida scenarier. Fruktodlingarna vid Ivösjön i nordostskåne med Önos fruktberedningsindustri i Tollarp (grundad 1903) utgör en kontrasterande miljö, såväl geografiskt som historiskt. Här ligger fruktodlingar uppbyggda efter effektiviserad och helt samtida modell interfolierade eller angränsande till äldre typer av fruktodlingslandskap. Till skillnad från de avvecklade odlingarna på Weibulls marker upplever fruktodlingarna i Ivötrakten ett uppsving med investeringsökningar (exempelvis genom EU-projekt) i en bransch med ökande självförtroende. Dessa jordbruksanknutna industrimiljöer karak-

teriserades från början av lågteknologisk produktion (fröodling och konservering), ett starkt inslag av kvinnlig arbetskraft (frösortering och packning, konservberedning) och en produktion direkt kopplad till jordbruket (fältförsöksodling och kontraktsodling av frukt och grönsaker).

Som arbetsmetod har den transdisciplinära fältstudien fungerat både som strategisk arbetsplan och som metod, det vill säga med inspiration från grundad teori (*grounded theory*) har vi sett empirisk forskning med iakttagelser av verkligheten som en viktig del till förståelse, kunskap och möjligheter till komparativ och hypotesformulerande analys.⁵ Att arbeta i fält har varit viktigt både utifrån möjligheter att se och uppleva på plats, att fånga in data från flera praktikområden under en kort period, men även att fånga upp medborgarperspektivet på ett konkret sätt. Man kan även se fältarbetet som ett testande av en reflektiv process under en fas av gemensamt problemlösande, en form av *action research*, där det mångvetenskapliga perspektivet ger utmaningar inom både geografi och perspektiv från olika intressenter.⁶ Studier har bedrivits på plats i form av fotodokumentation, samtal med ortsbor och företagare liksom arkiv- och litteraturstudier (såsom planredskap, ritningar, foton, beskrivningar, företagsinformation), kring de aktuella områdena. Material kring diskussioner om tidigare forskning om den europeiska landskapskonventionen och svenska samt skånska förhållanden kring landskap och industrihistoriska

FIGUR 2. Runtomkring staden Landskrona i västra Skåne breder de bördiga jordarna ut sig, mönstrade av trädridåer och lähäckar liksom stråk och öar av art- och sorttrik trädgårdsodling. Utmed norra infarten mot Landskrona utgör dessa spår av växtförädlingsindustrins försöksodling ännu tydliga och avläsbara karaktärer i landskapet. Historiskt sett har trädgårdsodlade jordar med all investerad arbetskraft och väl upparbetade odlingsbetingelser sällan lagts igen utan snarare utökats eller ianspråktagits för varierande odlingstyper över tid. Landskapets många berättelser ligger överlappade och möjliggör olika definitioner av bevarande- eller utvecklingsmöjligheter. Typen av jordar med historiskt höga odlingsvärden skulle kunna komma ifråga som tillgängliga och hållbara platser för stadsodling enligt dess moderna definitioner med värdebegrepp som delaktighet, mångfald och demokratisering av kulturarv. FOTO: Åsa Klintborg Ahlklö.

miljöer har även studerats. Detta material har sedan analyserats med utgångspunkt i ett tvärvetenskapligt förhållningssätt med särskilt fokus på bildens betydelse för förståelse av landskap genom bildanalys och triangulering av data.

Utgångspunkten till studien var ett tvärsektoriellt seminarium om hur livsmedelsproduktionen format det skånska landskapet där idéer gestaltades om ett forskningsprojekt med utblickar i det moderna industriella skånska landskapet och kopplingen till den pågående diskussionen kring den europeiska landskapskonventionens användbarhet och genomförbarhet.⁷ Forskningsprojektet har låtit sig inspireras av de pågående diskussioner som härrör ur de synvinklar och aspekter som är svåra att täcka in efter ratificering och med konkretisering av landskapskonventionen under svenska förhållanden. Implementeringen av landskapskonventionen tycks ännu inte ha nått alla led i handläggningen av kulturmil-

jöfrågor. Däremot menar vi att dess relativt sett öppnare begrepp (som *vardagslandskap*) uppmuntrar till en kontextuell och relationell analys och till tolkning av ett givet landskap som är särskilt värdefullt i kunskapsuppbyggnadsfasen. Som en språngbräda för långsiktig kunskapsutveckling kan de vidare ramar och demokratiseringssträvanden som landskapskonventionen ger uttryck för bidra till ett perspektiv på landskapet som en arena för berättelser med många röster. På så sätt stimuleras uppfattningar om landskapet som mångbottnat fält för komplexa skeenden, på väg bort från den objektcentrerad som ofta utpekats som kulturmiljövårdens akilleshäla.⁸

Frö- och fruktodlingens landskap

Den första industriella livsmedelsproduktionen skedde vanligen i relativt liten skala och med regional avsättning av produkterna.⁹ Med ökade

FIGUR 3. På andra sidan av Skåne, i nordost, strax utanför Kristianstad breder ett helt annat odlingslandskap ut sig på slänterna och i vikarna kring Ivösjön. Frukträd i trädgårdar och på fält ger den landskapskaraktär som presenteras som bygdens signum. I termer av historiebruk spelar den äldre fruktträdsodlingen en helt överskuggande roll i framställningen av områdets dragningskraft. I praktiken är överlagringen av äldre och nyare odlingar påtaglig. Koncentrerade arealer av äldre och delvis produktiva fruktodlingar av den typ som var modern i början av 1900-talet ligger sida vid sida med 2000-talets täta, storskaliga och relativt sett kortlivade fruktåkrar. På bilden syns nya planterade rader av effektiva äppelodlingar med dagens rationella odlande vid Vångaberget, det moderna industriella landskapet vid Ivösjön idag. I bakgrunden skymtar 1870-talets nyintroducerande rationella fruktodling i rader på bergets starkt sluttande östsida. FOTO: Jenny Hällström.

transportmöjligheter och bättre konserveringsmetoder (exempelvis billigt betsocker) så växte livsmedelskedjan ut över allt längre avstånd samtidigt som allt fler och allt mer specialiserade aktörer kom till i såväl produktions- som distributionsled.¹⁰ Här syns också ett gradvis maktskifte i inflytandet över odlingen av grönsaker och frukt, från den enskilde odlaren som marknadsförde sina varor lokalt till ett alltmer reglerat system av kontraktsodling för den växande livsmedelsindustrin.¹¹ Kontraktsodlingen av ärtor för Findus i Bjuv, också i Skåne, är ett tydligt exempel på hur sådan produktion har haft långtgående effekter på landskapet.¹² Sedan flera år spelar detta produktionslandskap också huvudrollen i den upplevelseindustri i form av "Ärtsafaris" som regelbundet ordnas i skördetiden. "Från fält till frys på mindre än tre timmar" är den slogan som ackompanjerar de organiserade studiebesöken ut i fälten och som effektivt

illustreras av ärttröskornas rörelser och nattliga strålkastarljus över fälten i skördetiden. Konserveringsindustrins första utveckling, i början av 1800-talet, var direkt kopplad till militära behov av lätttransporterad och hållbar proviant. Under mellan- och efterkrigstid samverkade kvinnans gradvisa inträde i förvärvslivet och utbyggnaden av den offentliga sektorn till livsmedelsindustrins ökade betydelse för både hem- och storhushåll.¹³

Båda de utvalda fallstudieområdena, centrerade kring utsädesproduktion och växtförädling vid Weibulls i Landskrona och fruktodlingarna vid Ivösjön, (Arkelstorp, Vånga) framstår med en tvärvetenskaplig undersökningsmetod som mycket rika, komplexa och till ytan både omfattande och utspridda landskap och bebyggelsemiljöer som illustrerar utsnitt av dagens landskap (se fig. 2 och 3).

På egendomen Weibullsholm i utkanten av dåtidens Landskrona utvecklades under mitten

av 1800-talet en storskalig odling av sockerbetor och foderrotfrukter efter engelsk och amerikansk förebild. Odlingen utökades med egen fröproduktion som från 1870 också salufördes under namnet Weibull. Ägaren Walfrid Weibull experimenterade och utvecklade egna förädlingsmetoder och byggde samtidigt upp en modern försäljningsorganisation för sitt utsäde. Efter sekelskiftet 1900 utvecklades firman i vetenskaplig riktning under namnet "Weibullsholms växtförädlingsanstalt" och kom under Landskronautställningen 1913 att visa upp sin mönsteranläggning både på plats och enligt dåtidens snitt i en illustrativ översiktskarta med tillhörande byggnader och odlingar (fig. 4).¹⁴

Idag är Weibulls till stora delar utrymda och förfallna industrilandskap ännu den mest framträdande överbyggande karaktären i det övergångslandskap som breder ut sig mellan den täta stenstaden och det vidsträckta jordbrukslandskapet vid Landskronas södra infart. Härifrån har först Weibullsholms 1800-talshuvudbyggnad, och ett under hela nittonhundratalet till- och utbyggt industriområde med tillhörande odlingsytor och byggnadskomplex, utgjort Landskronas viktigaste skyltfönster utåt. Industrins inriktning på förädling och utsädesproduktion för jordbruk och trädgård har under en större del av perioden både framställts och tolkats som en storslagen representation av stadens och traktens kulturella

FIGUR 4. De för Landskronas kringland så karakteristiska provodlingarna för jämförelse och utvärdering av olika jordbruksväxter har på kort tid försvunnit. Försöksfältens olivfärgade rektanglar, i storlek som lite större odlingslotter, gav tidigare det böljande kustnära landskapet en intensiv odlingsprägel. Precis som mönstergårdens experimentalfält och provytor, vända utåt mot den kunskapssökande betraktaren, var försöksfältens representativa program ägnat åt att framställa staden som ett idealt och högkultiverat samhälle (Klintborg Ahlklo, 2012, s. 57f.). På bilden syns en idealiserad översiktsskild över Weibullsholm med anläggningar och odlingar publicerad till Landskronautställningen 1913. Utmed infarten till Landskrona och i förgrunden syns de rektangulära parceller som utgjorde försöksodlingar av exempelvis stråsäd och gräs. I mitten syns vävtäckta isoleringstält för förädlingsarbete och i förgrundens interiörer avbildas fröfirmans lagerlokaler med torkvindar och frörensningssmaskiner. W. Weibull AB:s bildarkiv, Landskrona Museum.

FIGUR 5. Fröskörd av moroten "Weibulls Supra Hvit Jätte" på Weibullsholm 1913 med kvinnlig arbetskraft på rad. Genom att man effektivt plockade för hand enbart de frökorgar som var mogna fick man 100-procentigt rent frö. W. Weibull AB:s bildarkiv, Landskrona Museum.

kapital och utvecklingsmöjligheter. Hit bidrog i hög grad de system av försöks- och provodlingsfält som till relativt nyligen bredde ut sig över stadens kringliggande, högavkastande jordar. Systemen av försöksfält uppdelade i mindre ytor skyddades mot vind, framförallt från väst och nordväst, av trädrader och lähäckar (poppel, oxel, hagtorn mm) varav flera ännu utgör tydliga landskapselement.¹⁵ Mot omgivande landsvägar, och ända fram till motorvägen, E6:an, öppnade sig försöksfälten för både tillresandes och förbifarandes blickar, idag med nya vyer för den förbipasserande. Prov- och experimentodlingar har på detta sätt exponerats mot omvärlden i representativt och didaktiskt syfte sedan början av 1800-talet som ett uttryck för jordbrukets utveckling från traditionellt bruk till en systematisk vetenskap.¹⁶

Åt andra hållet griper industrin på ett påtag-

ligt sätt in i staden med utbredningen av arbetar- bostäder och kvarter som redan tidigt varit intressanta för Landskronas rörelseidkare. Till lust och nytta för anställda och stadsbor exponerades i parken kring Weibullsholms huvudkontor en provodling av industrins produktion och import av trädgårdsfröer i form av en stor rektangel som likt en orientalisk matta pryddes parkens stora häckomgivna gräsmatta och liksom övriga försöksfält öppnade sig för den utomstående betraktarens blickar. I skildringen av Weibulls historia framgår hur kvinnlig arbetskraft dominerade delar av företagets produktion, ofta där viss noggrannhet var central, både i arbetet med undersökningar och arbete inne på laboratorierna (ett arbete med enkla hjälpmedel och med personal utan speciell utbildning) såväl som ute på fältodlingarna (se fig. 5).

De trädgårdsblommor ur Weibulls sorti-

ment som årligen planterades ut på visningsfältet i parken vid Weibullsholm återkommer i många sammanhang. Bilder av dessa användes i fröfirmans marknadsföring, såsom frökataloger och reklam i den egna butikskedjan. Den anslående blomstermattan vid Landskronas infart sågs som ett signum för staden och i de senaste årens diskussioner om hur stadens (något skamfilade) identitet ska kunna återupprättas är en rekonstruktion av visningsfältet något som efterfrågats.¹⁷ Svårare är att återskapa bilden av det större odlingslandskapet runt staden. Det som från början var fröodling på stora fält var säkert delvis anonymt till sin karaktär och svårt att skilja från annat åkerbruk, som fröodling av foderbetor med dess oansenliga blomning i brungrönt. Annat, som fält av svävande vita morotsblomkorgar eller vallfröfält av rödklöver, blå luzern och silverglänsande gräsvippor måste ha varit en anslående syn. Också det sena 1900-talets strikt utlagda odlingsparceller med olika sorters stråsäd eller grässorter gav en stark trädgårdsprägel åt landskapet som ur resenärens synvinkel ibland syntes draperat i ett grönskiftande mycket smårutigt lapptäcke, här och var avbrutet av fält med vita, cylindriska isoleringstält för kontrollerad pollinering av nya grödor. De fysiska spåren efter ett ganska spektakulärt men känsligt och föränderligt odlingslandskap inskränker sig nu till kvarstående trädrader och lähäckar. Tillbakablickande bilder och texter rörande fröodlings- och växtförädlingsindustrin i Landskrona sätter sällan försöksodlingarna i relation till ett större landskapligt sammanhang.¹⁸

Förutsättningarna för Önos fruktindustri i Tollarp finns i ett helt från industriorten frånkopplat landskap, fruktodlingsdistrikten i nordöstra Skåne där Ivötrakten utgör projektets andra fallstudie.¹⁹ Bebyggelsen i Vånga och Arkelstorp bär idag ännu prägel av de egnahemsliknande stora tomter med tio- eller ibland hundratals fruktträd som ingick i detta system tillsammans med de stora så kallade rationella fruktodlingarna på större ytor. Detta var ett resultat av det sena 1800-talets försök till effektivisering av fruktodling i de trakter där en traditionell ängsfruktodling tidigare tillämpats. Föregångaren på området var den både pomo-

logiskt och ideellt intresserade grosshandlaren Helmer Örtengren som på sin egendom Helmershus vid Råbelövssjön under årtiondet före sekelskiftet 1900 anlade en mönsterfruktodling. Några år in på 1900-talet betraktades den, med sina 8 000–9 000 träd på omkring 50 tunnland, som Sveriges största och mest framgångsrika fruktodling.²⁰ Örtengren arbetade på tidstypiskt sätt med förädling och insamling av svenska lokalsorter. Fruktodlingen sågs framförallt som en möjlig inkomstbringande binäring till lantbruket, speciellt i trakter där magra och steniga jordar inte lämpade sig för spannmålsodling.²¹ Som ensamkultur på ren åkermark (det man propagerade för i expertkretsar redan på 1870-talet) gjorde fruktodlingen sitt intåg i Ivötrakten först under mellan- och efterkrigstid.²² De för sin tid modernt systematiserade odlingarna karaktäriserades av fruktodlarföreningar som organiserade förmedlingen av frukt mellan odlare av olika stora arealer och fruktförädlingsindustrin.²³ Här visar fotodokumentation från 1930- och 40-talen hur den noggranna transportpackningen av frukten, liksom industrikökets syltkokning, ofta sköttes av kvinnor (se fig. 6). Till industrin hörde också en omfattande produktion av ändamålsenliga och standardiserade trälådor för olika fruktsorter, liksom emballage av papper och kartong.

I dagens landskap återstår framförallt stora äppelodlingar av äldre typ på sluttningarna kring sjön (se fig. 7). Utanför blomningstiden framgår tydligare att en del av dessa odlingar endast brukas högst extensivt eller inte alls. Till den karaktäristiska bebyggelsemiljön hör flera mindre fruktcentraler för insamling, sortering, packning och lagring av frukt. Rester av fruktodlingsbygdens infrastruktur och transportsystem är exempelvis de lastkajer som likt perronger finns uppbyggda utmed huvudvägarna i trakten, för hantering och lastning av den nyskördade frukten, men som i övrigt dåligt skvallrar om deras ursprungliga funktion (se fig. 8). Bland de få som fortfarande är i bruk finns interiörmiljöer som i stora drag behållits intakta sedan förra hälften av 1900-talet. Hos Vånga Frukt AB bidrar en mindre maskinpark till bilden av hållbarheten i ett äldre men helt användbart sorterings- och

FIGUR 6. Interiör från Önos fabrik med kokning och beredning av sylt. Illustration ur företagets samlingar. REPROFOTO: Åsa Klintborg Ahlklo.

lagringssystem (se fig. 9). Under 2000-talet har Vångabygden gått mot ett ekonomiskt uppsving för fruktodlingen. Stora nya odlingsarealer, framförallt i flackare områden kring sjön, planteras nu med täta rader av fruktträd, både äpplen och päron, i betydligt mindre format än de äldre odlingarnas och i ett spaljésystem som påminner något om södra Europas vinodlingar. Till den senare utvecklingen hör också etableringen av ett par lagerlokaler i stort format med en yttre byggnadskarakter som skvallrar mycket lite om deras användning. Idag hämtar Önos i Tollarp, hela sitt behov av äpplen för mosframställning genom fruktförmedlingarna i Kivik och Vångatrakten.²⁴ Bär- och fruktråvara för övrig sylt- och marmeladproduktion köps som fryst eller torkad bulkvara från leverantörer i exempelvis Baltikum.

Växtförädlingsinstitutionen i Svalöv kompletterar de båda undersökningsområdenas landskaps- och bebyggelsekaraktärer. Denna miljö, med kontor och laboratorier i byggnader från tidigt 1900-tal och omgiven av parkanläggningar med ett högst specialiserat och för verksamheten representativt urval av växter, ger möjlighet till djupare förståelse av näringen. Parken som anlades kring 1890 gavs 1961, i samband med Sveriges utsädesförenings 75-års jubileum, namnet Hjalmar Nilssons park efter institutionens första föreståndare. Parken rymmer ett stort sortiment av hortikulturellt intressanta träd och buskar, flera av dem i ovanliga urval och förädlade specialformer. Utsädesföreningens uttryckliga förhoppning vid jubileet var att "alla i Svalöfs samhälle ville utnyttja parken för stu-

FIGUR 7. Blommande äppelträd med knotiga stammar och vida kronor mot en fond av böljande rapsfält vid foten av Vångaberget norr om Ivösjön utgör för många själva sinnebilden för det gamla, traditionella äppelriket. "Blommande fruktodlingar en solig vårdag är något av det mest skånska man kan uppleva", enligt Riksantikvarieämbetets faktablad om skötsel av kulturvärden i odlingslandskapet. FOTO: Jenny Hällström.

dier och för rekreation".²⁵ Svalövsanläggningen illustrerar, på samma sätt som den enskilda kontraktsodlaren av exempelvis ärtor, hur komplexa system kan vara spridda över stora avstånd och utan omedelbart synliga samband. Ett liknande

FIGUR 8. Till bilden av fruktodlingslandskapet hör alla spår av den rationella fruktodlingens villkor och infrastruktur i form av specialbyggda lagerlokaler med insamlings- och distributionscentraler, och lastkajer vid vägarna utmed de större odlingarna; ofta byggda av traktens sten och stora industriexport, Vångagranit. De senaste årens uppsving inom fruktodlingen representeras även av ett par stora nya lager- och distributionsbyggnader som tydligt illustrerar förändringen från en utbredd lantbruksanknuten odling på många händer, organiserad genom fruktodlarsföreningar, till dagens fruktodling med ett fåtal stora aktörer. På bilden syns dock en äldre packningscentral för frukt vid västra sidan av Vångasjön med lastkaj uppbyggd av Vångagranit. FOTO: Jenny Hällström.

exempel med anknytning till vår nordostskånska fallstudie kan för jämförelsens skull också nämnas, även om den inte behandlas i denna studie: för fruktodlingar och -industri i Skåne har Balsgårds försöksstation vid Råbelövssjön och dess försöksodlingar av frukt och bär också varit av central betydelse för forskning och kunskaps-spridning, och som mönstergårdsanläggning.

Landskap som väcker frågor

Skiljelinjen mellan stadens och landsbygdens gräns suddas ut, det urbana och rurala blir allt mer överskridande både inom landskapshistorisk forskning och samhällsplanerar- och arkitekturforskning. Detta blir märkbart inom framför allt industriella miljöer där skala och utspriddhet bidrar till lite andra perspektiv. Övergivna industrier, både i urbana och rurala miljöer, lockar många intressen och kan utmana den moderna människans behov av rumslig ordning och normativa visuella konventioner.²⁶ Industrierforskning eller forskning om landskap är ofta mångvetenskaplig och bedrivs ofta inom ett större forskningsfält som tangerar kritiska kulturarvsstudier och historia. Under senare år har dessutom hållbarhetsfrågor, ekonomiska och sociala aspekter, regional utveckling och turism fått större genomslagskraft. Häri ligger även de senaste årtiondens diskussioner kring det medvetna och omedvetna historiebruket och vårt kulturarvs iscensättning.²⁷ På samma sätt som stadsgränsen flyttar utåt lånar forskare landskapsperspektivet och dess forskningsmetodiska angreppssätt när man diskuterar företeelser inom en urban miljö. Landskapsbiografin används i undersökningen av plats, miljö och rum av till exempel den omvandlade industrihistoriska miljön kring bryggeriet Carlsberg mitt inne i centrala Köpenhamn, en företeelse som kan skönjas på flera håll i Europa när tidigare industriella miljöer tas i anspråk för nya bostäder och stadslivets rekreation.²⁸

En stor del av utmaningarna i projektet har varit att ta sig an bilden av det landskap som vi färdats i, både den rent dokumentära bilden i fallstudierna, den narrativa bilden och den konceptuella bilden av det skånska landskapet, lik-

som den tankemodell som man kan hitta både i illustrerade och i textbaserade återgivningar. Det omfattar bilder i form av turistmaterial, broschyrer, museers och kommuners informationsmaterial, material på internet och i tryckt litteratur, eller på etiketter på matvaror eller reklam för det som vi köper och äter. Det är bilder som ofta framställer matproducerande landskap som ikoner, som stiliserande eller romantiska, vackra, och mycket sällan i regn, rusk, som befolkade eller där det moderna och nya inkluderas. Vi skolas in i ett tänkande, i ett förhållningssätt och ett estetiserande av landskapet som ska upplevas, gärna redan innan det första besöket. Vi är sändare och mottagare av budskap eller tecken. Bildanalysen kan ge möjliga redskap för att bearbeta vår tolkning av bilder, att förstå våra förväntningar på bilden men även avsikten med tolkningen eller dess språk. Med koppling till den pågående förändringsprocessen i det illustrerade jordbrukslandskapet finns en möjlig problematik att ta hänsyn till. Medvetet eller omedvetet tar vi emot, tolkar och bearbetar dessa bilder, det gäller oss alla, praktiker som lekmän. Mera sällan är dock kulturarvsaktörers och handläggares material bildbaserat eller inkluderande av en problematiserande bildanalys,

FIGUR 9. Interiör från Vånga Frukt AB med dess sorteringsmaskin för äpplen från 1900-talets första hälft. FOTO: Jenny Hällström.

ofta är bilden vald i efterhand som illustration till text. Vad som möjligtvis kan förklara urval av ett vardagslandskap kan kanske också formuleras som en fråga: Varför väcker detta erfarenhetslandskap uppmaningen som kulturarv och i relation till vilka hot och löften i vår samtid? Vilka är de bilder vi associerar med detta landskap och vad vill vi kommunicera? Vilka bilder väljer vi ut som representativa – inte minst i bildurvalet till en artikel som denna?

På ett konkret och fysiskt plan visar vår undersökning att Skåne alltsedan 1800-talet väl fyllt kriterierna för en industriprovins. En romantisk och kvardröjande bild av Skåne som ett delvis trögt och ålderdomligt jordbrukslandskap tillsammans med statiska dikotomier som ”stad och land” eller ”urbant och ruralt” bidrar till att osynliggöra den industri som är förknippad med lantbruket trots att Sveriges idag fjärde största industrigren utgörs av det matproducerande landskapet. Idag ser vi också till exempel hur Vånga och Ivösjöns uppsving inom fruktodling till stora delar fungerar inom ramarna för en modern livsmedelsindustri som skapar nya strukturer och ny bebyggelse.

Industriella landskap och framförallt deras fysiska byggnadsmiljöer och inte minst efterkrigstidens arkitektoniska spår är inte osynliga inom den skånska kulturmiljövården. Regionmuseet i Kristianstad producerade för ett antal år sedan ett program kallat ”Skånes industriella arv” med flera specialrapporter, däribland om skånsk livsmedelsindustri, och inventeringar av kvarvarande industriella spår och (ofta nedlagda) byggnader.²⁹ En annan årsring kan vara länsstyrelsens regionala kulturmiljöprogram (antaget 2006) med livsmedelsindustrin som en av kulturmiljöprofilerna där fysiska lämningar som skorstenar, siloanläggningar och infrastruktur ses som viktiga karaktärsskapare i det skånska landskapet.³⁰ Antalet skånska byggnadsminnen med koppling till industrin är få, trenden går mot en större inkluderande skala och att tänka miljöer via kulturmiljövårdens riksintresse eller kulturresevat, båda reglerade via miljöbalken. Här finns intressanta utmaningar inom handläggning och planering både på detalj- och översiktsnivå, särskilt med hänseende på skala och

geografiska avstånd.³¹ Intresset syns även som drivkraft hos ideella föreningar och inte minst hos Skånes hembygdsförbund som under 2012 gav ut temaboken *Liv i skånsk industri*, en antologi som inte enbart ville berätta om förutsättningar för människor inom tillverkningsindustri utan också om den agrara industrin och kan ses som inspiration för dem som vill dokumentera efterkrigstidens industrihistoria i Skåne.³² Den kan också ses som ett möjligt tidsdokument, en ny årsring, sedan hembygdsförbundets årsbok 1978 med tema skånska industriminnen. Det immateriella kulturarvet börjar skönjas som en allt viktigare tillgång att foga till berättelsen.

Vem som äger berättelsen blir tydligt i perspektivet allemansrätt, odlad mark och möjligheter för rekreation utanför stadsrandens gränser. Stadsodlingens frammarsch kontra modern industriell internationell odling kan skapa diskussioner kring framtida förhållningssätt även inom kulturmiljöarbetet. Enligt Jordbruksverket är livsmedelsindustrin Sveriges fjärde största industrigren och EU:s största. Det moderna matproducerande landskapet skapar också utmaningar kring vår syn på jordbruk, landsbygd och det landskap som omger städerna där en stor del av Sveriges befolkning lever idag. Inte minst kan samtidens förhållning till begreppet ”landsbygd” ses skapa utmaningar i vårt förhållningssätt till vår konceptuella bild av landsbygden, i såväl brukande som i vår upplevelse av landsbygden. Detta kan även medföra en utmaning inför förvaltandet av det ideala landskapet på landsbygden för kulturarvsaktörer och lokala kommuntjänstemän där många viljor finns med och vill påverka. Enligt Peter Howard, engelsk geograf med lång erfarenhet av forskning om landskap och kritisk kulturarvssyn, finns det en uttryckt samhällelig önskan att se bilden av landsbygden i förhållande till staden som mer oskyldig, ”... *there is a powerful demand for the countryside to be more innocent than the town, a demand quite powerful enough to overwhelm the truth.*”³³ Vår konceptuella bild av landsbygden, i anslutning till diskussioner kring upplevelseindustri (som till exempel matlandskapet), rekreation utanför stadsranden, eller i form av vår samtids beskrivna och utnämnda kulturarv

kan skapa intressanta frågor kring vårt moderna industrilandskap där vi bör fundera över hur vi även inkluderar det odlade och industriella landskapet i vår samtids plan- och kulturarvsdebatt.

Vi har fokuserat på de fysiska spåren i landskapet som grundläggande liksom kopplingen mellan enskilt objekt och visuell kultur. Tonvikten på det industriella arvet som en del av ett nationellt kulturarv eller industrins historiska, sociala och samtida dimension kopplad till en särskild plats och som del av vår tid är även märkbart inom den internationella forskningen, med bland annat *industrial archaeology research* eller nationella försök till forskningsstrategier. De europeiska kulturlandskap som nu på flera håll skildras i brett upplagda översiktliga eller nationella forskningsprojekt och publikationer har en tyngdpunkt på rurala landskap, där skogs-, ängs- och åkerbruk liksom betesdriftens landskap ofta är i fokus. Med få undantag lämnas fruktodling och trädgårdsbruk utanför beskrivningen.³⁴

Hanteringen av fruktodlingarna kring Ivösjön illustrerar ganska väl hur perspektivet och skyddsinstrumenten förändrats över tid. I samband med den nya kulturminneslagens införande 1989, med dess möjlighet till hantering även av trädgårdsanläggningar som inte stod i direkt samband med skyddsvärd bebyggelse, fick forskning och uppmärksamhet på trädgård ett uppsving. Samtidigt gavs Helmershus kulturhistoriskt viktiga fruktodlingar status av naturreservat för att i möjligaste mån säkra deras skötsel och bevarande för framtiden.³⁵ En ambivalens kan alltså skönjas i försöken att närma sig dessa odlingsstrukturer där svårigheten ofta grundats redan i problemen att hänföra dem till antingen kulturens eller naturens sfär. Ett annat sådant omtvistat landskapselement är alléer, där former för vård och bevarande har betingats starkt av vilket betraktelsesätt som valts från fall till fall.³⁶

Slutsatser

Som ett första resultat har projektet visat att de fysiska spår av växtlighet och byggd miljö som utgör fallstudieområdena har kunnat observeras, spåras, tolkas, och fogas till en mångfasetterad berättelseram och genom det tvärvetenskapliga

perspektivet har kunnat ges ytterligare en dimension redan på fältstudienivå.

På ett konkret och fysiskt plan visar vår undersökning att Skåne sedan 1800-talet väl fyller kriterierna för en industriprovins. En romantisk och historiserande berättelse om Skånes jordbrukslandskap tillsammans med statiska dikotomier som "stad och land" eller "urbant och ruralt" bidrar till att osynliggöra den industri som är förknippad med lantbruket trots att Sveriges idag fjärde största industrigren utgörs av det matproducerande landskapet. Idag ser vi också till exempel hur Vånga och Ivösjöns uppsving inom äppel/fruktodling till stora delar fungerar inom ramarna för en modern livsmedelsindustri som skapar nya strukturer och ny bebyggelse.

Landskapskonventionen har gett oss en ingång till studiet av de skånska jordbruksindustrilandskapen genom möjligheten att använda begrepp med vida och flexibla tolkningsramar. Projektets frågor om konkret användning och användbarhet av landskapskonventionen har lett till slutsatsen att den ger möjligheter för tolkning, forskning och tvärvetenskapliga synsätt liksom möjligheter att identifiera andra landskap eller sammanhang av landskap, men att den är svår att omedelbart omsätta i redskap för handläggning på ett praktiskt plan och därför har fått dåligt genomslag i kulturarvsarbetets vardagspraktik. Få som arbetar med antikvariska frågor känner till eller arbetar med landskapskonventionen som utgångspunkt. Förklaringar till detta kan även antas härröra ur frågor om yrkesidentitet, förhållningssätt till kulturarvspraktiken i stort och dess traditioner.

Trots de "glapp" vi identifierat i landskapskonventionens möjlighet att vägleda till nya förhållningssätt i kulturarvspraktiken är vår slutsats att vår undersökningsmetod, med ett tvärvetenskapligt och landskapsanalytiskt angreppssätt redan på problemformulerings- och fältstudienivå och som rymts inom projektets tidsmässiga ramar om fem månader, innebär ett enkelt och genomförbart tillvägagångssätt som kan översättas till andra projekt och sektorer.

Slutligen menar vi att kunskap och förståelse för landskapets föränderlighet är en central del av de landskapsanalytiska färdigheterna och

skulle kunna fungera mer tillfredsställande om hanteringen av landskapets föränderlighet gavs större uppmärksamhet redan på undersöknings- och handläggningsnivå. Vi identifierar *föränderlighet* som ett nyckelbegrepp för möjligheten att överföra landskapskonventionens idéer om tillgänglighet, mångfald och demokratiska processer till en bredare förståelse av vardagslandskapet.

Projektet har visat att bilden av detta landskap och inte minst den bild som framställs via media och turismnäringen, men även av kulturarvssektorn själv, skapar både ideal, gränser och utmaningar för handläggare som ska hantera förändringar och skapa förutsättningar för samarbete mellan sektorer, inte minst när det gäller skydd av industriella jordbrukslandskap.

Osäkerheten kring den praktiska tillämpningen av landskapskonventionen är ännu stor, en utmaning som i sin grund är ett tvärsektoriellt problem. Här ligger också svårigheten i dikotomier som natur–kultur, miljöfrågor och kulturarvsproblematik, stad–landsbygd. Dessa dikotomier skapar både mentala och fysiska hinder och inte minst utmaningar för hur vi ser på, planerar och förvaltar våra landskap i ett aktivt kulturmiljöarbete. Diskussionen kan även omfatta bildning–odling, det moderna–det föränderliga, ekonomiska–sociala landskap som möjliga snubbeltrådar eller mellanrum i förståelseprocesser. Dessa hinder är viktiga att identifiera för att kunna överbrygga dem och forskningsprojektet har visat att med tvärvetenskapliga eller tvärsektoriella utgångspunkter blir fältarbetsmetoden en möjlig väg för att uppfatta de praktiska utmaningarna i vardagslandskapets natur- och kulturbundna väv.

En utmaning för kulturmiljövården ligger i förhållandet till skala. Några dokument lämpar sig för det praktiska kulturmiljöarbetet, andra för planering av kulturmiljöer. Att lägga sig på en nivå där man kan lyfta perspektivet från objekt blir därmed en utmaning. Vi efterfrågar en form av mellannivå där tydlighet och applicerbarhet, och framförallt implementeringsbarhet, lyfts fram. Häri ligger också en utmaning för kulturmiljöarbetet där frågan om vem som äger berättelsen blir tydlig när vi talar om vardags-

landskap. Projektet har likaså visat på utmaningarna för medborgarperspektivet som tydliggörs inom landskapskonventionen, en viktig demokratiaspekt som bör belysas. En intressant parallell företeelse är den svenska riksintressediskussionen, som varit aktuell sedan en tid tillbaka och som har upplevt svårigheter med handläggning, planering och uppföljning, där även skalan har haft en betydande roll att spela.

Vi har funnit en brist i den praktiska erfarenhetsbasen kring tillämpning av landskapskonventionen där fokus framförallt har varit kring de teoretiska resonemangen. De lagar och planredskap som hanterar kulturarvs- och kulturmiljöfrågor har få incitament och verktyg inför fältarbetets problematik och vi saknar detta tillräckligt tydligt uttryckt i landskapskonventionen, eller för den delen i olika planredskap, väl medvetna om den problematik som ligger i de öppna och generella resonemangen.

Forskningsprojektet *Landskapet som industriminne* har finansierats genom RAA:s FoU-anslag 2012 och avslutades under 2013.

JENNY HÄLLSTRÖM, tekn. dr, forskare, är knuten till Institutionen Arkitektur och byggd miljö, Lunds Universitet, med inriktning på bevarandefrågor och conservation science.

jenny.e.hallstrom@gmail.com
Arkitektur och byggd miljö
Lunds Universitet
Box 118
221 00 Lund

ÅSA KLINTBORG AHLKLO, fil.dr Institutionen för Landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp, med inriktning på trädgårds- och landskapshistoria.

asa.ahlklo@slu.se
Institutionen för landskapsarkitektur
planering och förvaltning
SLU Alnarp
Box 58
230 53 Alnarp

Noter

- 1 Qviström 2010, s. 219–235, för en diskussion om svårigheter att hantera peri-urbana områden inom planering i synnerhet i förhållande till implementeringen av den europeiska landskapskonventionen.
- 2 Sundin 2005; Qviström 2008; Saltzman 2009.
- 3 Den europeiska landskapskonventionen trädde i kraft den 1 maj 2011 i Sverige efter att Sverige ratificerat den. Den understryker att landskapet är en gemensam tillgång och ett gemensamt ansvar. Åtta myndigheter har fått ett övergripande samordningsansvar för konventionens införande och tillämpning; där ingår Riksantikvarieämbetet, Boverket, Jordbruksverket, Länsstyrelserna, Naturvårdsverket, Skogsstyrelsen, Tillväxtverket och Trafikverket.
- 4 Europeiska Landskapskonventionen, artikel 2, se <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Landscape/VersionsConvention/swedish.pdf>
- 5 Glaser, Strauss, 1967. Barney Glaser och Anselm Strauss var föregångare inom den sociologiska, kvalitativa forskningen och utvecklingen av metoden "grounded theory". En kortfattad beskrivning kan utgöra att tidigare teorier och förutsättningar inte ska hindra insamlande av data och teoribildandet ska utgå från denna data.
- 6 Stokols 2011. Artikeln tar upp den pågående diskussionen inom forskning kring landskapsarkitektur och planering där "transdisciplinary action research (TDAR)" ses som en väg framåt för att integrera många, ofta parallella, perspektiv av biologiska, fysiska, sociala och kulturella företeeser kring bilden av landskapet och hur forskning och praktik kan översättas till strategier och riktlinjer för förvaltning av landskap.
- 7 *Landskapet som industriminne – ett seminarium om hur livsmedelsproduktionen format det skånska landskapet* hölls den 11-12 november 2011 i Teknikens och Sjöfartens Hus, Malmö, samt sockerbruket Örtofta med omgivande landskap. Seminariet anordnades i samarbete med föreningen Industrihistoria i Skåne och Skånes Livsmedelsakademis Matforskarnätverk.
- 8 Rudebeck 2006, s. 20; Antonson 2006, s. 93.
- 9 Seger 2011, s. 65.
- 10 Seger 2011, s. 65.
- 11 Kuuse 1984, s. 16; Seger 2011, s. 65.
- 12 Eriksson 2009.
- 13 Kuuse 1984, s. 23–24.
- 14 Weibull 1970, s. 12f. W. Weibulls AB uppgick 1992 i Svalöf Weibull AB, från 2010 Lantmännen SW Seed.
- 15 Frukttodlingens skyddsplanteringar har också varit föremål för noggranna försöksodlingar. En utmärkt översikt över växtval, komposition och placering av såväl äldre som modernare skyddsplanteringar för frukttodlingar ges av Reimer 1949, s. 64f.
- 16 Klintborg Ahlklö 2012, s. 54f.
- 17 Landskrona stad, Stadsbyggnadsförvaltningen 2012-02-27.
- 18 De högt kultiverade jordarna kring Landskrona utgör ett bra exempel på ett landskap som inte kan förstås enbart som en utsikt, utan kunskap om de drivande faktorerna bakom landskapsförändringar i enlighet med den kritik av landskapskonventionens landskapsbegrepp som framförs av Eriksson och Wästfelt 2011, s. 90f.
- 19 Önos ingår i koncernen Procordia och idag ägs av norska Orkla.
- 20 1990 avsatte länsstyrelsen i Kristianstad län och Riksantikvarieämbetet Helmershus frukttodlingar som naturreservat. Länsstyrelsen menade då att frukttodling var en odlingsform som helt skulle försvinna i Sverige. Från odlarhåll ansågs att bara ett fåtal frukttodlingar med ett mycket begränsat sortiment skulle överleva. Zingermann 1990, s. 54.
- 21 Kindblom 1993, s. 37; Gunnarsson 1990, s. 48.
- 22 Gunnarsson 1990, s. 51.
- 23 Brandsten 2005, s. 355f.
- 24 Enligt muntlig uppgift från platschef Kristina Fransson, Önos/Procordia. Företaget har idag 52 personer anställda, medan man för 15 år sedan var 100 personer. Önos säljer främst sina produkter i Sverige men exporterar även lyxprodukter till t.ex. USA som "lingonberries" och "cloudberries".
- 25 Professor N. Hjalmar Nilsson, föreståndare för Sveriges utsädesförening 1890–1925. Sylvén och Tedin 1961, s. 2f.
- 26 Edensor 2005, s. 53ff.
- 27 Saltzman 2001; Aronsson & Hillström 2005, s. 10ff.; Molema 2012, s. 437–450, för en planeringshistorisk diskussion om hur begreppen urbant och ruralt, betraktade som motsatser, starkt har influerat Holländsk landskapsplanering under 1900-talet.
- 28 Riesto 2011.
- 29 Borg 2005, s. 15–20.
- 30 Länsstyrelsens kulturmiljöprogram för Skåne och kulturmiljöprofilen kan man läsa om bland annat här: <http://www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/skanes-kulturmiljoprofil/Pages/Livsmedelsindustrin.aspx>.
- 31 Landskrona stad är skyddat som riksintresse (M26). Ängsfrukttodlingen kring södra Äsnen, Tingsryds kommun, Kronobergs län, är ett utav våra senaste riksintressen, se Riksantikvarieämbetets hemsida, <http://raa.se/angsfrukttodlingsområdet-kring-sodra-asnen-blir-riksintresse/>.
- 32 Bogaeus 2012.
- 33 Howard 2004, s. 38.
- 34 Emanuelsson 2009 behandlar vin- och olivodling i medelhavsområdet. Trädgårdsodling som ett historiskt inslag i Italiens periurbana områden behandlas kort i *Paesaggi rurali storici* 2011, s. 192f.
- 35 Zingermann 1990, s. 54.
- 36 Bunte 2002, s. 223f.; Olsson 2012, s. 39f.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Landskrona stad, Stadsbyggnadsförvaltningen 2012-02-27. *Summering av inkomna synpunkter under det icke formella "Vintersamtal om fördjupad översiktsplan för Landskrona tätort"* på Stadsbiblioteket 6-11 februari 2012.

Intervju med Kristina Fransson, Önos/Procordia, Tollarp, 2012-II-01.

Tryckta källor och litteratur

- Antonson, Hans, 2006, "Landskap och landskapsbild vid planering av ny infrastruktur", i Mattias Qviström (red.), *Gångna landskap: möten mellan väghistoria och landskaps historia*. Rapport 06:1, Institutionen för landskapsplanering Alnarp (s. 92-107).
- Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena (red.), 2005, *Kulturarvens dynamik, det institutionaliserade kulturarvets förändringar*.
- Bogaeus, Sofia (red.), 2012, *Liv i skånsk industri*, Skånes Hembygdsförbunds temabok.
- Borg, Henrik, 2005, "Den skånska livsmedelsindustrin – projektrapport inom Skånes industriella arv", Regionmuseet i Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne, rapport 2005:64.
- Brandesten, Olof, 2005, *Lantbrukarnas organisationer. Agrart och kooperativt 1830-1930*. Kungl. Skogs- och lantbruksakademien (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 35).
- Bunte, Karin, 2002 "Alléerna, natur- eller kulturrav?", i Sten Åke Nilsson (red.), *Slotten och landskapet. Skånska kulturmiljöer* (s. 223-225).
- Edensor, Tim, 2005, *Industrial ruins, space, aesthetics and materiality*.
- Emanuelsson, Urban, 2009, *Europeiska kulturlandskap. Hur människan format Europas natur*.
- Eriksson, Camilla & Wästfelt, Anders, 2011, "Är ett landskap bara en utsikt? Två frågor i och med införandet av landskapskonventionen i Sverige", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 61 (s. 90-92).
- Eriksson, Sanna, 2009, *Skånes landskap – ett industriminne? En betraktelse med utgångspunkt i Findus ärtodling*.
- Germundsson, Tomas, 2009, "The South of the North: Images of an (Un)Swedish Landscape", i Michael Jones & Kenneth Olwig (red.), *Nordic Landscapes. Region and belonging on the Northern edge of Europe*.
- Glaser, Barney & Strauss, Anselm, 1967, *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*.
- Gunnarsson, Allan, 1990, "Det trädgårdslika landskapet. Om äldre fruktodlingsformer", *Kulturmiljövård* 5-6 (s. 47-53).
- Howard, Peter, 2004, "Illusion and reality, reconstructing cultural landscape", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 48 (s. 34-38).
- Kindblom, Inga, 1993, "Äppleodling, speciellt i Villands härad", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 25 (s. 37-47).
- Klintborg Ahlklo, Åsa, 2012, *Åkerns blomma – Trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne*.
- Kuuse, Jan, 1984, *Felix 1939-1984: ett stycke svensk livsmedels historia*.
- Molema, Marijn, 2012, "The urban West and the rural rest: Framing in Dutch regional planning in the 1950s", *Landscape Research*, Vol 37, No 4 (s. 437-450).
- Ohlsson, Per T., 2006, *Konservningen Felix – ett flyktningöde i 1900-talets Europa*.
- Olsson, Gösta, 1997, "Sveriges utsädesförening och Allmänna svenska utsädesaktiebolaget", i Gösta Olsson (red.), *Den svenska växtförädlings historia. Jordbruksväxternas utveckling sedan 1880-talet*, Kungl. Skogs- och lantbruksakademien (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 20).
- Olsson, Patrik, 2012, *Ömse sidor om vägen. Allén och landskapet i Skåne 1700-1900*.
- Paesaggi rurali storici – Per un catalogo nazionale, 2011, red. Mauro Agnoletti.
- Qviström, Mattias, 2008, "Var dags landskap och den Europeiska Landskapskonventionen", *Plan*, tidskrift för samhällsplanering, vol. 62, nr 2 (s. 22-26).
- Qviström, Mattias, 2010, "Shadows of planning: on landscape/planning history and inherited landscape ambiguities at the urban fringe", *Geografiska annaler: Series B*, Swedish Society for Anthropology and Geography.
- Reimer, Charles, 1949, "Skyddsplanteringen betydelse för fruktodlingen", *Sveriges pomologiska förenings årskrift* 1948 (s. 64-70).
- Riesto, Svava, 2011, *Digging Carlsberg. Landscape biography of an industrial site undergoing redevelopment*.
- Rudebeck, Elisabeth, 2006, "Fornlämningar, vägar och kommunikativa landskap", i Mattias Qviström (red.), *Gångna landskap: möten mellan väghistoria och landskaps historia*, Rapport 06:1, Institutionen för landskapsplanering Alnarp (s. 18-30).
- Saltzman, Katarina, 2001, *Inget landskap är en ö*.
- Saltzman, Katarina (red.) 2009, *Mellanrummens möjligheter, studier av föränderliga landskap*.
- Saunier, Pierre, 2011, "Food production: Industrial processing begins to gain ground", i Martin Breughel (red.), *A cultural history of food in the age of Empire*.
- Segers, Yves, 2011, "Food systems in the nineteenth century", i Martin Breughel (red.), *A cultural history of food in the age of Empire*.
- Stokols, Daniel, 2011, "Transdisciplinary Action Research in Landscape Architecture and Planning, Prospects and Challenges", *Landscape Journal* 30 (s. 1-11).
- Sundin, Bosse, 2005, "Nature as heritage: the Swedish case", *International Journal of Heritage Studies* 11 (s. 9-20).
- Weibull, Jörgen, 1970, "Weibullsholm 1870-1970", i Jörgen Weibull (red.), *Weibulls 1870-1970* (s. 7-48).
- Zingermann, Inger, 1990, "Fruktodling blir naturreservat", *Kulturmiljövård* 5-6 (s. 54).

Internet:

- Länsstyrelsen i Skåne län, Kulturmiljöprofilen, <http://www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/skanes-kulturmiljoprofil/Pages/Livsmedelsindustrin.aspx> (2013-10-16).
- Riksantikvarieämbetet, nytt riksintresse kring Södra Åsnen, [http://raa.se/angsfruktsodlingsområdet-kring-sodra-asnen-blir-riksintesse/](http://raa.se/angsfruktsodlingsområdet-kring-sodra-asnen-blir-riksintresse/) (2013-10-16).

Landscape as industrial heritage

by Åsa Klintborg Ahlko & Jenny Hällström

Summary

This study has been concerned with what happens to an established heritage site, in this present instance the industrial landscape, if an ELC perspective is introduced and a field inventory carried out using an interdisciplinary approach, i.e. if the built and green environments are juxtaposed and the everyday landscape included from the very outset. The purpose of the project was to investigate the possibility of making the agro-industrial landscape, here represented by selected areas of the Skåne region, visible and intelligible through a practical implementation of the ELC concepts, and in this way expanding knowledge of a modern cultural heritage. The initiation of the project was based on local action level, with the field study capable of serving both as a strategic working plan and as a method. The overarching purpose of the project focused on knowledge production and the identification of landscape contexts as a precondition, not necessarily within a preservation framework.

The field studies have been made to illustrate a modern interpretation of the everyday

landscape concept which the project was aimed at establishing: the Weibull plant improvement industry in and around Landskrona, western Skåne and the orchards by Lake Ivösjön in northeast Skåne, plus the Önos fruit-processing facility in Tollarp. The case studies yielded a copious, highly complex and often image-based material and a landscape both extensive and scattered in area, which in turn can show that Skåne amply fulfils the criteria of an industrial province. Knowledge and understanding of the changeability of the landscape are central to landscape-analytical skills, and we have wished to make clear that the discussion benefits from the changeability of the landscape having already received close attention at survey and handling level. The landscape staged as a premise of the image of Skåne as a partly intractable, antiquated agricultural province, together with strong dichotomies such as “town and country” and “urban and rural”, tends to obscure the industry associated with agriculture, in spite of the food-producing landscape constituting the fourth largest industry in present-day Sweden.

Keywords: Agricultural industry, garden culture, industrial heritage, everyday area, regional landscape, ELC

Vardagsliv, normer och värderingar

Hur urban identitet skapas i bostadsområdet

av Jessica Sjöholm Skrubbe & Henrik Widmark

I en värld där mer än 50 % av jordens befolkning bor i städer är det svårt att beskriva urbaniteten som något annorlunda.¹ Trots det dominerar bilden av det urbana som antingen det exceptionella eller det degenererade, sällan normaliteten.² Det heterogena utgör sannolikt den primära basen för urbanitet, skillnaden blir uppenbar i den konventionella föreställningen om den lilla byns enhetliga sociala gemenskap och gestaltning och den diversifierade stadens mångfald av uttryck. Detta sätt att se på skillnaden mellan "Gemeinschaft och Gesellschaft" förblir emellertid en grund för hur vi förstår stadens urbanitet.³ Det uppenbara i denna beskrivning är de spatiala uppdelningar inom staden som gör den till en samling av flera skilda samlevnadsformer. Självklart möts och överlappar de varandra men ibland är skillnaden mellan dem stor såväl i socialt liv, gestaltning och upplevelse som i symboliska representationer.

Att överlappningar finns och att sociala grupper och identitetsgemenskaper kan bo och uttryckas i olika delar av staden är ett väl dokumenterat faktum.⁴ Likväl har den urbana erfarenheten sin utgångspunkt i en kombination av rum och plats där den gestaltade miljön ständigt är närvarande som referenspunkt eller konkret uttryck för sociala gemenskapers identitetsformationer. Att det i staden finns olika urbana rum med differentierande förståelser skulle kunna uttryckas som segregation – avskiljande av rumsligheter efter exempelvis klass och etnicitet. Det skulle också kunna definieras som den spa-

tiala framväxta struktur de flesta av västerlandets städer har idag.⁵

Urbana identiteter konstitueras således i komplexa diskursiva, materiella och sociala processer vilka innefattar såväl individuella och institutionella praktiker som strukturellt maktutövande. I efterkrigstidens städer har bostadsområdena konstituerats i skärningspunkten mellan hemmets privata sfär och samhällets offentliga rum och utgör viktiga platser där urban identitet skapas, artikuleras och omförhandlas. Olika typer av bostadsmiljöer i efterkrigstidens Sverige fungerar därför som empirisk bas i föreliggande artikel, med Borås-stadsdelarna Trandared, Hestra Parkstad och Hässleholmen som fallstudier och specifika exempel på ett mer generellt fenomen. Syftet är att analysera hur urbana identiteter konstrueras i skärningspunkten mellan det materiella rummets konkreta uttryck och det sociala rummets vardagspraktiker i dessa bostadsområden i Borås.

Studien utgår från det materiella rummets innehåll och förutsättningar. Varje bostadsområde utgörs av arkitektur, gator, torg, lekplatser, idrottsplatser, rekreationsytor, offentlig konst, reklam och alla de andra delar som bidrar till att ge området den karaktär det har. Denna materialitet ges sin första gestaltning i de planeringsförutsättningar området har, de byggnadstekniska lösningar som används m.m. Efter hand förändras området, bebyggelse kan tillkomma eller försvinna, nya trafiklösningar förändrar området, affärer, nya val av gestaltningar ger en

ofta men inte alltid långsam förändring av området. Det är emellertid när denna materialitet agerar och reagerar med såväl de invånare som finns där och de makthavare som beslutat om områdets gestaltning, som de som uttryckt en åsikt eller tanke om området, som det blir ett bostadsområde och som det fylls med ett socialt innehåll och mening. Alla levda materiella rum har också berättelser som producerats av dess brukare, av rummets kritiker, av dem som endast besökt rummet för en kort stund och av media i olika former. Dessa berättelser kan ta sig många uttryck, de blir en del av det materiella rummet och de påverkar dess levda rum. När ett område upprepade gånger omtalas som brottsdrabbat av pressen, eller när ett område beskrivs som urbant eller naturskönt i bostadsannonser kommer också upplevelsen av det materiella rummet att förändras.

I denna studie har vi utgått från det materiella rummet så som det kan ses och förstås på plats. För att sedan fördjupa vår förståelse har arkiv, press och litteratur om de berörda områdena studerats. Vi har vidare undersökt liknande områden i Göteborg, Uppsala och Malmö för att få ytterligare en jämförande förståelse. I vår analys av bostadsområdets vardagsliv, normer och värderingar har dessa platser, texter och mediala återgivningar tolkats med teoretiska nycklar från bland annat intersektionell forskning och nätverksteori, utan att dessa har fått en styrande roll för undersökningen som helhet.⁶ Genom analysen har artikelns förståelse av bostadsområdena framträtt som materiella platser som bär på mening som påverkar såväl besökande som boende i området.

En första urban förutsättning är att staden innefattar flera rumsligheter med olika aspekter av identitet och urbanitet. Sammanställningen av dessa skillnader i Borås går att uppleva direkt genom att till exempel åka buss mellan Hässleholmens miljonprogramområde ner till Södra torget i Borås centrum, där byta buss och åka vidare till Hestra Parkstads senmoderna bostadsområde. Under resan kommer man att erfara tre skilda miljöer som såväl i sitt sociala liv som till sin utformning och genom de betydelser de förmedlar är annorlunda. Trots det tillhör de alla

Borås och är en del av Borås urbana erfarenhet. Denna rumsliga form av segregation är något som på ett ibland motsägelsefullt sätt både upprätthålls och motarbetas med samma motiveringar.⁷ Denna motsägelsefullhet är också karakteristiskt för urbaniteten – å ena sidan bygg upp gränser, fysiska och mentala, inom staden som ett tecken på dess mångfald, å andra sidan riv dem för att mångfalden integrerat ska flöda i staden.

Härden

Trandared har huvudsakligen sin tillkomsttid under 1950- och 60-talen och är relativt typiskt för perioden genom att det bygger på tanken om grannskapssamhället men till viss del också anpassats till traditionell kvarterstadsbyggande.⁸ Detta är inte särdeles unikt under perioden utan är en pragmatisk planeringsform som förekom i flera svenska städer. Hur området har byggts och sedan utvecklats gör också att det blir undflyende till sin karaktär. Inga tydliga gränser passerar för att komma in och framme i område finns inget givet centrum. Där finns spår av vad som varit lokala mötesplatser i ett stadsdelstorg med serviceenheter, gränsland mellan torg och affärsverksamhet i bottenvåningen på bostadshus, en idrottsplats, en nedlagd kyrka där nu endast klockstapeln står kvar, matvaruaffärer och i dess närhet en skola. Trots det är väldigt

Guldbrandsgatan, Trandared. Punkthusbebyggelse som i sin placering följsamt utnyttjat områdets höjdskillnader. FOTO: författarna.

få av dessa platser rum för ett socialt liv som specifikt pekar ut Trandared, eller för den delen uppvisar synliga spår av större social interaktion överhuvudtaget. Skolan är ett undantag – där kommer föräldrar och går, lämnar sina barn och verksamheten ger liv åt skolgården. Detta liv bygger skolan på premisen om gränser mot världen utanför. Skolgårdens gräns markerar ett annat didaktiskt liv i väntan på vuxenlivets krav.⁹ Det finns egentligen lite som förenar och skapar ett flöde till den omgivande stadsdelen från skolan, förutom barnen och föräldrarnas rörelser till och från skolan. Trandared har två skolor som båda i sin placering och utformning skiljer ut sig från omgivande områden i höjd och gestaltning. Deras former refererar endast till byggnadskomplexens funktioner som skolor och i ringa del till dess del i bostadsområdet. Trandaredsskolans utformning kan naturligtvis arkitekturhistoriskt förstås som en del i 1950-talets skolarkitektur och därmed en del i motsvarande bostadsområdens normala innehåll. Det kräver dock en läsning som inte nödvändigtvis tillhör det stora flertalet och därmed utgör det inte en stark bas för områdets urbana identitet. Till och med den offentliga konsten på skolområde representerar endast rollen som skola och lärandeanstalt.¹⁰ Skolan är viktig för området men förblir som framgått isolerad. Det är alltså lite i områdets miljöer som gör det unikt eller avgränsar det som ett levtt socialt sammanhang. Mötet med Trandared för-

Guldbrands-gatan, Trandared. Husen har livskapande placerats i olika höjdnivåer. Alla portingångar öppnas in mot kvarteret och skapar semiprivata rum med liten kontakt ut mot gatan. FOTO: författarna.

blir svårfångat. Än svårare blir det när man söker stadsdelens härd – det som utgör dess levda och representerade hjärta.¹¹ Detta placerar stadsdelen i en ganska stor grupp av områden med liknade undflyende karaktär i Sverige. Rent av skulle man kunna säga att det stadsliv, de urbana utgångspunkter, som finns för Trandared också utgör basen för en stor del av Sveriges stadsbor. Trandared besitter alltså inte en unik urbanitet, utan är snarare en del av den bas som utgör det urbana livets "medelklass".¹² Därmed borde också Trandareds härd säga något centralt om ett modernt stadslivs utgångspunkter.

Hur skulle då Trandared kunna karaktäriseras? Om vi ser till de kommunala territoriella gränserna för att kunna fördela och styra kommunen, så är stadsdelen tydlig och det går utifrån de tidigare kommunalt upprättade gränserna att avgöra när vi befinner oss i stadsdelen.¹³ Däremot är detta knappast rättvisande i praktiken. Gränserna har i högre grad motiverats av vad som är försvarbart i kommunaladministrativt hänseende än vad som rumsligt och socialt håller samman en stadsdel. I den senare bemärkelsen utgörs och uppfattas Trandared som den bebyggelse som finns runt Trandaredsskolan och har sin kärna i 1950-talets grannskapstänkande. Men även som grannskapsenhet är det otydligt. Gränserna är inte riktigt klara, det centrum som ska hålla ihop området är inte tillräckligt starkt för att skapa en självklar identitet. I sin klassiska studie om grannskapsområden i Sverige klassificerar sociologerna Mats Franzén och Eva Sandstedt symptomatiskt området som en grannskapsenhet tillhörande de som "Förutom att det saknas centrum [...] avviker [...] i allmänhet också i andra avseenden från definitionen."¹⁴ Till och med som planhistorisk och sociologisk stadsdelskategori blir alltså Trandared otydligt och ingen given härd kan hittas med utgångspunkt i det. Samtidigt är det flera karakteristiska drag från 1950-talets grannskapsenheter som ger Trandared en slags karaktär. Punkthusen och utnyttjandet av den kuperade terrängen för att skapa visuella effekter i stadsrummet, typiskt för dess tillkomsttid, är kvaliteter i miljön som förmedlar en egen karaktär.¹⁵ Detta förändrar dock stadslivets förutsättningar väldigt lite.

Gaturummet är till liten del det som formar livet i dessa områden. Avsaknaden av affärer, caféer och restauranger gör trottoaren först och främst till en transportkanal från punkt A till punkt B och sällan eller aldrig finns det anledning att uppehålla sig på samma plats längs trottoaren någon längre stund. Andra offentliga rum för möten finns i ganska ringa omfattning och få brukas på ett sätt som skapar mera omfattande sociala interaktioner. Självklart skulle alla de miljöstationer som satts upp inne på gårdarna kunna ses som platser där en gemensam handling formar enhet. Deras ofta likartade utformning i området, med ett par kärll inneslutna i rundande skåp och sopnedkastets karakteristiska lucka som markerar deras allmänna bruk, håller ihop områdets gestaltning. Återkommande berättelser i pressen har handlat om hur dessa stationer i olika stadsdelar runt om i landet missbrukas, måste övervakas och leder till grannosämja. Trots det är det stora flertalet miljöstationer delar av vardagen, där de endast utgör ytterligare en punkt i de dagliga rutinerna som inte avsevärt skiljer sig från de tidigare sopnedkasterna, förutom att de flyttats ut på gårdarna till de halvprivata zonerna. Möjligtvis skulle de mera spektakulära och områdestypiska centralsopnedkasterna på Hässleholmen kunna sägas vara offentliga arenor som skiljer ut och tidigare kopplade området till föreställningar om modernitet. I dessa släpptes soporna i kraftfulla rör liknande större periskop som sticker upp ur marken varifrån soporna sedan flyttades med hjälp av tryckluft till centralsopanläggningen. Idag blir den typen allt svårare att använda i ett samhälle där källsortering och miljötankande utgör det moderna, medan centralsopstationer och sopnedkast får sägas representera något förlegat. Trandareds miljöcentraler formar alltså knappast någon gemenskap som kan sägas vara typisk i området, inte heller kan de sägas ha förändrat det sociala livet i sådan omfattning att de utgör en kärna i den moderna urbaniteten.

Det är emellertid på gårdarna, inte långt från miljöstationerna, som man kommer närmast en offentlig plats för att skapa sociala möten och gemenskaper. Områdets gårdar är ofta svåränvända på grund av terrängen med lutande gräsmattor

och bergsknallar. Trots det finns det inkorporeerade gemensamma ytor i dem. Som en rest från en svunnen tid finns ännu piskställningar kvar på de flesta gårdarna. Många står undanställda och oanvända, medan det på ett fåtal gårdar till och med investerats i nya. Ställningarna tillkom som en viktig del i 1900-talets moderna bostadsområden. De tillhörde det system av möbler och hushållsfunktioner som skulle underlätta att skapa ett rent och trivsamt hem. Deras placering på gården, eller på piskbalkonger, skapade gemensamma rum där hemmafruar kunde mötas, något som efterfrågades i planeringen av de moderna bostadsområdena.¹⁶ Därmed kan de, tillsammans med lekplatserna, ses som en del i en genuskodad planering av speciellt 1940- till 60-talens bostadsområden med syfte att skapa ett vardagsliv som var organiserat kring kvinnors hemarbete.¹⁷ De rumsligheter som skapade ett socialt liv var alltså organiserade kring arbetstiden för hemmavarande fruar som motsvarades av arbetsplatserna där männen formade sitt liv. Idag finns detta liv till mycken ringa del kvar och dammsugaren har fått ersätta piskställningen. Dagens rum, eller de platser som utgör områdets hård och producent av mening, fokuserar på fritiden istället för på vardagsarbetet.

På de flesta gårdar tillhörande Trandareds flerbostadshus finns idag en grillplats. Ofta har grillplatserna ersatt de tidigare piskställningarna. Liksom piskställningarna massproducerades

Miljöcentral, Guldbrandsgatan, Trandared. Under senare år har miljöcentralerna blivit självklara delar av bostadsområdenas uterum. FOTO: författarna.

En rest från en svunnen tid: piskställning på Trandaredsgatan, Trandared. FOTO: författarna.

och närmast såg identiska ut runt om i landet, så är grillen sammansatt av prefabricerade betongelement som sätts samman till en lätt igenkännbar och återkommande form. Skillnaden mellan grillplatserna utgörs av hur närområdet har lösts, men även dessa är försvinnande lika från gård till gård. Vad som gör dessa platser intressanta när vi ser till representationer av Trandareds sociala härd är de betydelser de förmedlar. Som framgår av det följande visar de hur områdets symbolvärden förskjutits från vardagslivets arbetstid med kvinnan i centrum till fritiden med mannen som huvudaktör.

Grillandet som urban företeelse är något som generellt har ökat i Sverige under de senaste åren. Engångsgrillen och enklare flyttbara grillar har gjort att verksamheten utökats till parker och gräsmattor inne i staden från att tidigare främst funnits i friluftsområden med stora grillplatser och villaområdenas bakgårdar. Engångsgrillarna kan sägas ha förändrat det urbana beteendet genom att allt fler börjat utnyttja grillandet i staden som en social samlingspunkt under den varma delen av året.¹⁸ Gårdsgrillarna i Trandared ligger dock i sin placering inom det semiprivata eller semioffentliga området som innergårdar utgör. Därmed är dessa grillplatser närmare grillandet på Trandareds villakvarters bakgårdar än engångsgrillar i stadens parker.

Grillandet är, som ofta uppmärksammas

under senare år, först och främst mannens domän. Där får mannen inta rollen som familjefader, som liksom i en äldre tid träder fram för att skära upp söndagssteken, i enlighet med en medelklassnorm som materialiseras i Trandareds gårdsgrillar. I grillsituationen är det nästan undantagslöst mannen som sköter grillen, lägger på köttet och ser till att det blir rätt stekt. Förskjutningen handlar inte om att mannen börjat laga mat. Köket och middagen har blivit ett allt mer emanciperat område där både män och kvinnor tar del av hushållsarbetet.¹⁹ Skillnaden med grillen är dess ritualiserade och symboliskt laddade handlingsmönster där mannen sköter ett specifikt område och handlande. Att detta skapar ett socialt liv i områdena är med all säkerhet klart, men de gör också att grillplatsen skapar ny mening i det urbana rummet. Grillplatsen blir först och främst mötesplats för familjen och dess vänner där mannens roll som familjeöverhuvud framhävs i ritualiseringen. Om detta ska ses som en nostalgisk återblick eller om det utgör en framställning av hur det sociala livet faktiskt ser ut i Trandared och andra stadsdelar är svårt att säga.²⁰ Hemmet och gården i flerbostadshuset har blivit en plats att konstituera familjens fritid på. Vardagen däremot sker numera i förskolor, skolor och på arbetsplatserna. Med denna förskjutning har också dessa områden fått tydligare manliga markörer.

Grillen är kanske det närmaste "härd" man kommer i Trandared. Även den är emellertid en relativt svag markör för området. Likaså är den ett bruksområde som endast är socialt aktivt under den varma delen av året, vilket med det svenska klimatet gör den till en relativt sällan använd plats. I sin förståelse och i sitt sociala liv i det offentliga rummet förblir Trandared en undflyende medelväg och på samma sätt som vithetsnormen många gånger är osynliggjord,²¹ utgör Trandared en osynlig urban norm för den medelstora svenska staden. Sett till Borås som helhet fungerar Hässleholmens mångkulturalitet eller Hestra Parkstads exklusivitet som tecken på annorlundahet vilka bekräftar Trandareds normalitet. Men Trandareds ommarkerade medelmåttlighet är givetvis också genus-, klass- och etniskt kodad. Genom att det upplevs som det

vi kan mäta andra delar av staden mot, försvinner koderna bakom grillplatser, miljöstationer, flerfamiljshus och ICA-affärens normalitet.

Gränser

Närvaron och markeringen av gränser i stadsrummet bär på en dubbelhet. Att markera gränsen för eller gränser inom en stadsdel är en praktik som rumsligt och socialt möjliggör såväl att stänga inne som att stänga ute. På så vis fungerar gränsen på olika sätt, den kan både rikta sig till dem som förutsätts finnas innanför och rikta sig till eller mot dem som förväntas stå utanför. Oavsett om gränserna, eller föreställningarna om gränserna, upprätthålls genom geografisk separation, territoriella markeringar, det fysiska rummets gestaltning, sociala praktiker eller representationer av rummet så skapar de betydelser och sociala ordningar.²² Eftersom gränsdragningar alltid implicerar det som finns såväl innanför som utanför gränsen tydliggör de därmed också normsystem, värderingar och fö-

reställningar. Gränserna är heller inte absoluta eller stabila utan måste konstant upprätthållas, omförhandlas och definieras på nytt. En fysisk gränsdragning i stadsrummet kan genom sociala praktiker respekteras, ifrågasättas eller ignoreras. Skall gränsen upprätthållas måste den aktiveras, kontrolleras och bevakas, vilket kan ske på många sätt och se mycket olika ut beroende på gränsdragningens karaktär. Det kan röra sig om en relativt handfast bevakning av gränsen mellan det privata och det offentliga rummet så som skett genom att installera elektroniska portlås i AB Bostäders flerbostadshus i Hässleholmen;²³ det kan vara ett slags diskursiv kontroll över representationerna av ett bostadsområde så som exempelvis sker genom de dominerande och normerande berättelser där Hestra Parkstad pekas ut som något säreget som aldrig kliver över gränsen till normaliteten; eller det kan handla om försök att överhuvudtaget aktivera och synliggöra knappt befintliga gränser på det sätt som de skyltar som i Trandared upplyser om när man träder in i respektive lämnar området.

Grillplatsen på gården som mötesplats i Trandared. På flera gårdar har grillplatserna övertagit piskställningarnas ytor. FOTO: författarna.

Hestra Parkstad

Hestra Parkstad kan beskrivas som ett väl avgränsat bostadsområde.²⁴ Centrumanläggningen och den absoluta huvuddelen av områdets flerbostadshus ligger placerade innanför Hestra ringväg och den relativa slutenheten betonas dessutom av att det endast finns en plats som uppmuntrar eller inbjuder till att röra sig in i stadsdelen. Genom en markerad infart från Symfonivägen, en passage som effektivt avskiljer området från den kringliggande omgivningen, gör man entré i Hestra Parkstad och möts av områdets mest offentliga del, centrumanläggningen kallad Hestra Midgård. Det huvudsakliga bostadsområdet med de fyra nordiska kvarteren ligger grupperade kring Hestra ringväg. Det finns inga tydliga kontaktytor med Hestras omgivande bebyggelse i nordost. I väster finns senare tillkomna villaområden, avskilt placerade på skogshöjderna och dessutom markerade som privata rum genom områdets svårtillgänglighet.

Hestra Parkstad ligger vid gränsen för vad som överhuvudtaget kan räknas till Borås stadsrum. Bortom Hestra ringvägs flerbostadshus

och de små villaområdena i väster finns inte någon bebyggelse alls. Där Hestra Parkstad slutar tar skogen vid. I berättelser om Hestra Parkstad betonas inte sällan just de lantliga egenskaperna som på olika sätt införlivas inom ramen för det urbana.²⁵ Bostadsbebyggelsens nära sammanhang med och medvetna inlemmande i naturen framhäver skogslandskapet. Den "örörda" naturen och karaktären av kulturlandskap har i ett flertal fall förstärkts med hjälp av tillägg i form av exempelvis nytillverkade gärdesgårdar, arrangerade stenrösen och grusvägar. Några av flerbostadshusens villakarakterer samt närheten till det bevarade kulturlandskapet betonas gärna i den återkommande berättelsen om området.²⁶ Att röra sig från Hestra Parkstads centrum med förskola, skola, idrottshall, restaurang och bibliotek upp mot kv. Nielsen är en markant förflyttning i både tid och rum. Från centrumanläggningens karaktäristiska byggnader i postmoderna pastellfärger och ljust tegel går promenaden längs med en grusvägsallé kantad av en mossig låg stenmur. Bakom alléns lövträd skymtar Jens Arnfreds lادلuknande svarta flerbostadshus i gröngräset. Inom loppet av denna korta promenad har besökaren förflyttat sig från ett relativt tidstypiskt offentligt stadsrum till vad som framstår som en icke-urban lantlig idyll.

Föreställningen om och konstruktionen av det naturnära boendet, om än inte alltid arkitekturen i sig, har i Hestra Parkstad fått ett nostalgiskt skimmer och präglas på sina håll närmast av ett slags landsbygdsromantik. Området är inte enbart planerat med utgångspunkt i idén om hus i park – i "hus i park"-konceptet återfinns också grunden till Hestra Parkstads otydliga gränser mellan privat och offentligt rum – utan lika mycket tycks det röra sig om ett eftersträvat återgående till just landsbygden och den (skenbart) otuktade naturen. Tillsammans med kvartersnamnen som refererar till nationalromantiska tonsättare från respektive land – Carl Nielsen, Jean Sibelius, Edvard Grieg och Wilhelm Stenhammar – utgör detta en medveten eller omedveten referens till ett historiserande patos för den nordiska naturen som delvis påminner om nationalistiska diskurser där (territoriellt) ursprung och autencitet mobiliseras

Skylt i Trandared pekar ut gränsen till bostadsområdet. FOTO: författarna.

för att skapa en (exkluderande) platstillhörighet som dessutom är starkt könskodad i metaforiska föreställningar som sammanlänkar kvinnan, hemmet och nationen.²⁷

Då Hestra Parkstad trots allt ingår i det urbana sammanhang staden Borås utgör blir betoningen av skogen en paradoxal romantisering av landsbygden inom ramen för det urbana. Konceptet i sin helhet kan mycket förenklat förstås som ett slags föreställning om att inlemma ett naturnära Gemeinschaft i det större Gesellschaft som staden erbjuder. Hestra betraktas som ett varumärke vars urbana identitet paradoxalt nog tycks bestå i att området ligger i skogen.²⁸

Trots bostadsområdets öppna plan finns här få givna offentliga rum, bortsett från området kring centrumanläggningen. Däremot finns inga självklara offentliga platser i själva bostadsområdet, radhus- eller villakarakteren hos flerbostadshusen i kv. Nielsen och kv. Grieg skapar snarare ett intryck av ett semi-privat område. I kv. Grieg är byggnaderna utformade som radhuslängor. Frånvaron av en gränzon eller markering mellan gatan och byggnaderna förstärker den lilla vägens karaktär av bygata. Byggnaderna är grupperade i enheter så att två innergårdslänkande platser bildas. Hit leder grusgångar och på de ställen där gatan inte markerar var bostadsområdet börjar finns stenmurar som fungerar som gränsdragningar. På några ställen där den kupeade terrängen föranlett det leder diskreta trappor upp till gårdsplatserna. Byggnaderna och stenmurarna innesluter på så vis effektivt innergårdarna och dessa kan svårigen upplevas som riktigt offentliga rum.

En gemensam nämnare för kv. Nielsen och kv. Grieg är att bebyggelsen är grupperad på ett sätt så att den bildar en yttre fysiskt markerad gräns ut emot Hestra ringväg. Den förstärks effektivt med hjälp av den låga stenmur som avskiljer bostadsområdet från gatan. Stenmurar är, som flera gånger antytts, ett återkommande inslag som markerar gränser i hela området. Men det finns en viss otydlighet i hur dessa murar skall uppfattas. De öppna, och potentiellt offentliga, platser som finns innanför ringvägens stenmur, och som därmed bildar kärnan i området, består i hög grad av grönytor med lövträd

och stenrösen samt otuktad skogsterräng och bildar därför inte några tydliga offentliga rum. Dessa oartikulerade platser och gårdar framhäver återigen områdets landsbygdskaraktär och innebär i princip att själva begreppen privat och offentligt här tycks sakna självklar betydelse och relevans eftersom detta begreppspår i så hög grad har med det urbant upplevda rummet att göra.²⁹ Ser man till Hestra Parkstad som helhet så är det slående att den möjliga offentliga karaktären hos en stor del av områdets grönytor inte består i de urbana offentliga rum vi oftast möter i stadsrummet utan de måste snarast uppfattas i termer av allemansrätt till skogen.

ÖVRE BILDEN:
*Blick mot
Jens Arnfreds
ladulänkande
bostadshus i kv.
Nielsen.*

NEDRE BILDEN:
*Stenmurar
markerar
gränser i Hestra
Parkstad.
FOTO: förfat-
terna.*

De tydliga gränsdragningar som förekommer i Hestra Parkstad i form av relativ geografisk avskildhet, inneslutande planer och territoriella markerings ger området en exklusiv och homogen karaktär. Hestra Parkstad föregår här den öppna planlösningens arkitektur under 2000-talet vad gäller såväl de boendes (antagna) klass-tillhörighet som en strävan efter något annorlunda, vilket tar sig specifika uttryck i bostadens arkitektur.³⁰ Det finns ingen större tvekan om att området framför allt appellerar till en välbeställd medelklass. Det är med största sannolikhet den grupp i Borås som kan och vill leva i ett förhållandevis exklusivt bostadsområde som om och om igen beskrivs som något utöver det vanliga.³¹ Om Hestra Parkstad som fysiskt och socialt rum markerar avskildhet, lantlighet, homogenitet och har en långtgående privat karaktär som ibland gränsar till intimitet så är detta emellertid inte något som exkluderar Hestra Parkstad från bilden av det urbana Borås. Tvärtom tycks just Hestra Parkstad ha en särskilt privilegierad position i representationer av Borås stadsliv.³² Denna privilegierade position, och därmed sammanhängande identifikationsprocesser, har mycket gemensamt med Sara Ahmeds förståelse av vit-het som en "god boplat", där familjemässig likhet, närhet och delade attribut är centrala.³³

Hässleholmen

Hestra Parkstad och miljonprogramsområdet Hässleholmen ligger på ungefär samma avstånd från Borås centrum och är förhållandevis väl avgränsade från anslutande områden. Men där slutar i princip likheterna mellan dessa bostadsområden. Där Hestra Parkstad är en väldefinierad, överblickbar och sammanhållen enhet är Hässleholmen snarare en svårgripbar, öppen yta där bebyggelsen exponeras i mindre områden med bebyggelse, skilda från varandra. Om Hestra Parkstad kan beskrivas som ett prestigefyllt, synliggjort och marknadsfört område, bland annat genom att det varit ett besöksmål på guidade bussturer för turister i staden,³⁴ så förekommer Hässleholmen nästan enbart som en negativ bild av det urbana Borås.³⁵

De gränser som upprätthålls och etableras i Hässleholmen tycks till skillnad från Hestra

Parkstad i hög grad rikta sig inåt gentemot de boende i området för att på så vis skapa en enhet, en föreställd gemensam identitet för området som trots sin heterogenitet i stora delar karaktäriseras av etnisk, social och ekonomisk segregering i relation som Borås som helhet. Den segregering som Hestra Parkstad står för är av en annan karaktär och handlar snarare om stadsdelens homogenitet i relation till det heterogena Borås. I Hässleholmen är den inåtriktade rörelsen särskilt tydligt i ett flertal av de riktade satsningar och sociala praktiker som genomförts i området.³⁶

Inte bara i de sociala praktikerna utan också Hässleholmens fysiska rum är det möjligt att notera olika typer av inåtriktade gränsdragningar. Ulf Rollofs skulptur *Octopus* (2000), beställd och gemensamt bekostad av Borås kommun och Statens konstråd, kan uppfattas som just en sådan markering. I Borås skulpturguide, *Borås – skulpturstaden*, beskrivs tillkomsten och syftet med skulpturen: "Konstmuseichefen väckte 1997 en diskussion i Konstkommittén om att en stor skulptur av en betydande samtidskonstnär i identitetsskapande syfte skulle placeras centralt på Hässleholmen".³⁷ Oavsett om denna beskrivning överensstämmer mer eller mindre väl med de omständigheter som gjorde att skulpturen till sist realiserades, så är användningen av (värdeladdade) ord som "stor", "betydande" och "centralt" i samband med det identitetsskapande syftet en tydlig markering av föreställningar och förväntningar om att *Octopus* skall fungera som en enande och kollektiv representation för Hässleholmen. Borås har en ganska betydande tradition av att satsa rejält på konst i det offentliga rummet och marknadsför sig själv som "skulpturstad", med ambitionen att bli en av Nordens främsta på området. En del av stadens identitet kretsar alltså kring konst i urban miljö. Det finns ett flertal skulpturer i staden som skulle kunna beskrivas i liknande termer av monumentalitet, central placering och tillskriven betydelse: Fredrik Wretmans *Bohdi* (2004), Tony Craggs *Declination* (2007), Sean Henrys *Catafalque* (2008) och Jim Dines *Pinocchio* (2008) för att nämna de mest iögonenfallande exemplen i Borås centrum. Samtliga är utförda av manliga konstnärer

Ulf Rollof, *Octopus*, Åsvägen, Hässleholmen. Upp-satt år 2000. FOTO: författarna.

och tre av verken är direkt kopplade till konstnärens person – *Bodhi* och *Catafalque* är självporträtt och Dines *Pinocchio* är ”en personlig bearbetning” av en barndomsupplevelse.³⁸ Också i sin helhet är ”Skulpturstaden Borås” en manlig berättelse.³⁹

Bodhi, *Declintion*, *Catafalque* och *Pinocchio* är, till skillnad från *Octopus*, placerade i centrala Borås och tillmäts därför ett större representativt värde för hela staden.⁴⁰ En placering i stadens periferi medför visserligen inte per definition en uteslutning från den bärande berättelsen, det visar om inte annat Hestra Parkstads ställning i Borås. Skulptursatsningar av den dignitet som *Octopus* kan tillskrivas, inte minst med tanke på att landets normgivande instans på området – Statens konstråd – varit involverat i processen, har potential att skapa starka symboler vars berättelser och betydelser har stor relevans utan att för den skull reduceras

till tänkta identitetsskapande faktorer i det omedelbara närområdet. Men så blev nu inte fallet. Det är Fredrik Wretmans *Bodhi* respektive Jim Dines *Pinocchio*, inte Ulf Rollofs *Octopus*, som pryder omslaget på de två senaste upplagorna av Borås skulpturguide. Det är med andra ord slående att där *Bodhi*, *Declintion*, *Catafalque* och *Pinocchio* i den bärande berättelsen om Borås kan fungera som självklara symboler för staden som helhet, så representerar *Octopus* stadsdelen Hässleholmen.

En specifik problematik i sammanhanget är att Rollofs skulptur tillskrevs uppgiften att skapa identitet – exakt vilken identitet framgår inte, men sannolikt handlade det om en social identitet förankrad och materialiserad på den specifika platsen, Hässleholmen. Tankegången bygger dels på binära identitetskategorier som ”de” i Hässleholmen och ”vi” i Borås, dels på att komplexa identifikationsprocesser reduceras till förenklade och förment stabila identiteter, vilket är en förklaringsmodell som knappast är kompatibel med transnationella och transkulturella erfarenheter i en globaliserad värld.⁴¹ Den överensstämmer heller inte med numera vedertagna föreställningar om det urbana rummet och dess maktrelationer och betydelsebildning som stadda i konstant förändring.⁴² Inte sällan genererar offentliga skulpturer *temporärt* en lokalt förankrad kollektiv identitet, men då formulerad i negativ bemärkelse som ett gemensamt *motstånd* mot konstverket.⁴³ Den offentliga miljöns sociala och kulturella heterogenitet och grundläggande föränderlighet omöjliggör den permanenta konsensus som tanken på en lokalt förankrad identitetsskapande skulptur förutsätter. Mycket riktigt väckte också placeringen av *Octopus* debatt, om än inte lika livlig och nationellt uppmärksammas som den kontrovers Jim Dines *Pinocchio* utlöste. Debatten tydliggjorde dock att varken de ansvariga politikerna eller Hässleholmsborna förenades i en gemensam hållning gentemot konstverket.⁴⁴

Octopus kan istället tjäna som exempel på ett fenomen som beskrivits i termer av *plop sculpture*, *vandalism von oben* eller ateljéinvasion,⁴⁵ vilka alla är olika sätt att referera till offentlig konst som antingen uppfattas sakna koppling till

sin omgivning eller som upplevs vara ett visuellt och materialiserat angrepp på en plats. Det rör sig med andra ord om konflikter som rör makt och inflytande över gestaltningen av det offentliga rummet. Statens konstråds beskrivning av skulpturens placering tycks bekräfta tankegången: "Den befinner sig på en kulle mellan ett bostadsområde och en skola i Hässleholmen utanför Borås, där trafiken på motorvägen sveper förbi alldeles intill [vår kursivering]."⁴⁶ Myndighetens felaktiga beskrivning av platsen – här finns ingen motorväg, men väl den huvudled som ringar in en stor del av Hässleholmens bostadsområde – och exkluderingen av Hässleholmen från Borås, riskerar att framstå som ett icke-engagemang som genom att reducera konsten till estetiskt objekt utan förankring på platsen förstärker, snarare än utmanar, föreställningen om Hässleholmen som något bortom det egentliga Borås.⁴⁷

Utanför

Att vara utanför kan vara en territoriell erfarenhet, där geografisk plats och fysisk miljö skapar barriärer som definierar delar av en stad som tillhörande vissa och andra inte. Utanför kan också innebära att vara utestängd från samhällets gemenskap, vilket är en erfarenhet som i grunden påverkar en person eller en grups sätt att förstå och bruka stadsrummet. Exkluderingens erfarenhet påverkar stadslivet vare sig det rör sig om dåliga trafikförbindelser eller om social och ekonomisk alienation. Genom att det försvagar länkarna till den övriga staden, skapas också en rumslig separering mellan stadens olika urbana praktiker vilka också blir avläsbara i det gestaltade stadsrummet.

Att utforska det som är utanför frilägger hur sociala och materiella rum överlappar varandra och hur det sociala skapar gränser i det materiella rummet för att utestänga eller bli utestängd av.⁴⁸ Att vara utesluten från sociala gemenskaper kan också upplevas som frikopplat från det materiella rummet där till exempel hemlösa alltid är utanför helt oberoende av var de geografiskt befinner sig.⁴⁹ Deras exkludering skapar en egen periferi, oberoende av det materiella rummet,

men är ändå en del av det genom att det formar små platser av uteslutning mitt inne i staden. Utestängandets platser, eller frånvaro av platser, står alltså att finna i stadens utformning och praktiker där det sociala och materiella rummet formas till ett.

Hestra Parkstad – Gemeinschaft

Att vara utanför kan knappast säga karaktärisera Hestra Parkstad. Trots det ligger Hestra utanför centrum och avskilt från resterande Borås. Om tron på att markvärdet följer formen på staden där priserna sjunker ju längre ut man kommer från stadens kärna, skulle Hestra rimligtvis uppvisa relativt billiga markpriser. Enligt en sådan modell skulle de låga markpriserna leda till låg status och negativ social segregering. Så är knappast fallet. Bostadspriserna är höga och den sociala statusen på området tillhör de starkaste i Borås. Områdets utformning ger heller inte särdeles mycket utrymme för ett liv i utanförskap eller annorlunda, trots en gestaltning som skiljer ut området från resterande i Borås och från det stora flertalet i Sverige. Villor grupperade som mindre byar i skogsområdet, flerbostadshusen som en skyddande yttre mur, den lilla centrumanläggningen med sina kommunala funktioner vid dammen frammanar en social kontroll som till ringa del tillåter ett socialt oacceptabelt beteende, men det skapar heller inte oöverstigliga murar till övriga Borås. Det är avskilt men ändå delaktigt. Likaså är slitage i området efter tjugo år relativt lågt och de nyttillkomna delarna med flerbostadshus och villor har försiktigt inkorporerats i helheten. Miljön förmedlar trygghet och öppnar inte för utanförskapens existens i området. Lika så gör dess avskildhet och ringa folkliv att exempelvis hemlösa knappast skulle kunna leva där utan att uppmärksammas och tas om hand av sociala myndigheter, varför få eller inga utslagna heller inte rör sig i området. Gestaltningen av Hestra Parkstad orienterar sig således gentemot vissa sociala kategorier samtidigt som området antar de "kvaliteter" som de boende för med sig och hemlösas "omöjlighet" i bostadsområdet synliggör således platsens föreställda gemenskap.⁵⁰

Föreställningen om Gemeinschaft i mening-

en av ett närsamhälle där alla känner alla är stark i Hestra Parkstad och områdets gestaltning och sociala sammansättning uppmuntrar att konstruerade band skapas och odlas mellan de som bor där.⁵¹ Närheten i det gemensamma och avgränsade samhället har blivit ett försvar mot dem som kommer utifrån och upplevs som hotfulla.⁵² Närheten mellan de boende underlättas också av likheten i ekonomisk och social tillhörighet som manifesteras i gestaltningen.

Utanför i ett samhälleligt perspektiv kan knappast området eller dess vardagsliv sägas vara, däremot ger dess avskilda läge, på behörigt avstånd från det centrala Borås, ingen naturlig kontakt med övriga staden. Konsekvensen är att området förblir avskilt från stadens dagliga liv men inte utanför. Det är trivsamt och välordnat med liten, om ens någon, urban karaktär, med exkluderande praktiker i social kontroll och trygghetsskapande utformning som inte tillåter sociala avvikelser. Blicken i området är till stor del riktad inåt mot det egna samhället, varför det i ringa del visar kontakter med den yttre värld som kan finnas i Borås, eller för den delen i ett helt annat hörn av världen.

Hässleholmen – utanför det nära och innanför det långt borta

Att vara utanför men trots det tillhöra en större gemenskap karaktäriserar Hässleholmen på andra sidan staden. Detta miljonprogramsområde har helt andra förutsättningar att vara delaktigt i samhället än Hestra Parkstad. Präglat av social och etnisk segregering och på ett tydligt avstånd från Borås centrum fyller det bättre modellen för markvärdets sjunkande skala med avstånd till centrum och därpå följande lägre sociala status än vad Hestra Parkstad gör. Det är ett område vars problematiska offentlighet, där platsen för det trygga närsamhället till stora delar försvinner i ett utsträckt offentligt rum, också kan läsas och förstås i de praktiker som omsätter rummet till ett aktivitetsfält för ungdomskulturens praktiker. Ungdomens kulturer ger en väg in för att förstå Hässleholmens roll som utanför, men trots det delaktigt – om än i olika gemenskaper.

Platser för social exkludering och platser för idrott sammanfaller sällan. Idrotten tillhör det som prioriterats för att integrera människor i samhället och inom lagidrotter motverkar själva

Boda idrottsplats, Hässleholmen. FOTO: författarna.

formen en social utestängning. Idrotten och dess rum kan emellertid vara platser för grupper som valt att söka sin egen väg och forma egna gemenskaper utanför de som är reglerade av samhället. Idrotten tar plats i bostadsområdenas liv där brukarna använder sig både av gestaltade miljöer avsedda för sport och rekreation och approprieringar av miljöer avsedda för ett helt annat bruk. Idrottens två sidor av att vara både en organiserad del i samhällsfostrandet och en del av ungdomars autonoma praktiker, ger den en central roll i förståelsen av dagens stadsmiljöer och speciellt dess bostadsområden. Den organiserade klubbidrotten på Boda idrottsplats är en viktig del av ungdomarnas fritid vad gäller såväl nöje och fostran som sociala möten. Lika viktig är också idrottspraktiken när den blir en aktiv omtolkning av den befintliga miljön, genom att parkeringsplatser omvandlas till gymnastikredskap och trapppräcken till skateboardbanor. Där blir utövandet av idrotten ett medvetet avståndstagande från de gängse normerna och en delaktighet i en kultur som både kan sägas

vara utanför och ha en större global tillhörighet. Likaså är idrotten ett fält där såväl inkludering som exkludering sker efter könsmönster och social och etnisk tillhörighet, vilket också gör den till en väg att förstå det urbana livet i Hässleholmen idag.

I Hässleholmen som i många andra svenska flerbostadsområden är fotbollsplaner både mest förekommande och oftast brukade. Detta speglar väl hur fotbollen idag utgör en grundstomme i såväl fritid som skoltid för en stor del av dagens barn och ungdomar. Samtidigt pekar det också på hur just fotbollen prioriterats framför många sporter som har en tydligare kvinnlig dominans. Om än fotboll idag är störst som lagidrott både bland pojkar och flickor har sannolikt samhällets prioriteringar i fotbollsplaner, föreningsstöd och medial uppmärksamhet varit en avgörande faktor för detta.⁵³ Något som i grunden understött den gängse ordningen att när det kommer till idrott så är mäns och pojkars aktiviteter prioriterade. Detta har också fått konsekvenser för Hässleholmens gestaltning. Det alltså inte något

*Tennisplanen
vid Tunnländs-
gatan, Hässle-
holmen. FOTO:
författarna.*

typiskt för Hässleholmen eller liknande områden, huvudsakligen tillkomna under 1960- och 70-talen, utan något typiskt för svenska samhället i stort.

För tidsperioden och för området är det däremot typiskt med tennisplanerna, tillkomna i en tid när tennisen med Björn Borg i spetsen ansågs som en växande folksport eftersom den endast krävde en boll och en racket som kunde utnyttjas av de flesta. Mytologin om hur Björn Borg övade sig fram mot garageporten i Södertälje är symptomatisk för hur bilden av en folksport möjlig för alla växer fram. Men sporten har förändrats och ägnas idag inte längre samma intresse, med sviktande framgångar för svenskar och allt dyrare hallkostnader för inomhussäsongen. Idag är tennisplanen bakom höghusen vid Tunnlandsgatan i Hässleholmen typisk, där nu endast staketet runt planen och ett bollplank finns kvar och där en övervuxen grusplan med en upptrampad stig som pekar ut att platsen numera endast används som genväg och aldrig som plats för den vita sportens spel. 1970-talets förhoppningar att tennis skulle bli en folksport har idag blivit en arkeologisk rest från en tid när både befolkningssammansättning och idrottsintresset såg annorlunda ut i Hässleholmen. Ett stenkast från tennisbanan finns idag, ironiskt nog, elevhemmet för Riksfotbollsgymnasiet i Borås och även om detta är en slump har fotbollen helt tagit över och präglar också området.

Det finns dock också ett stort intresse för andra sporter vid sidan av fotbollen. I en enkät som utförts av *Vi i Hässleholmen*, organisationen som har till uppgift att skapa mötesplatser och en vi-känsla eller områdesidentitet, efterfrågas av flera ungdomar istället för tennisplanerna platser för basket.⁵⁴ Basketsporten tillhör inte de absolut största inom den organiserade idrotten, men har idag tagit en viktig roll i vardagslivets kultur på samma sätt som ishockey utan is på gator och parkeringsplatser var stort under 1970-tal. Basketen har tillsammans med fotbollen blivit de nätverk som snarare pekar på Hässleholmen som en del i en global urban ungdomskultur. Basketen som den levs tillhör en "Street Culture" med konnotationer till amerikanska bostadsområden, graffiti och en stadskultur vars

enda krav är en asfaltplan och i bästa fall två korgar. Det är också en kulturell praktik som innefattar betydligt mer än endast spelet. I sporten ingår identitet, upprättande av normer som gör den till en tydlig praktik som är med och formar det urbana livet.⁵⁵

Denna kultur är, liksom i stort sett alla former av offentliga kulturer och praktiker som synliggjorts i områdena, också en som domineras och representeras av män. Vilket kan synas problematiskt när den också är den absolut viktigaste lagidrotten bland flickor i områden som stigmatiserats som "invandrantäta". Både fotbollen och basketen är idrotter med relativt låga krav på vad för material som behövs för sporternas utövande. Till sporten kan dock föras en medföljande ungdomskultur av tröjor, skor och byxor som till lika är identitetsskapande attribut såväl på som utanför basketplanen. Om något uttryck kan sägas vara förknippat med basketen som gatukultur är det graffitin, men denna koppling är dock först och främst symbolisk och till ringa del kan det ena sägas följa det andra. Men basketen tar plats i området på gårdar och parkeringar och på de befintliga planerna och blir därmed i sig en kultur som manifesterar sig i området med eller utan graffitins hjälp.

Enligt Riksidrottsförbundets undersökning från 2002 om integration och idrott utgör basket den största sporten bland flickor med invandrabakgrund.⁵⁶ Basketplaner skulle alltså potentiellt kunna synliggöra och ge plats för den grupp som idag ges minst uttryck och starkast intar exkluderingens roll i området: flickor i barn- och ungdomsålder. Trots det är de offentliga idrottsplatserna i området först och främst ett manligt område där flickor sällan får plats och utrymme att utöva sina sportaktiviteter. Basketen blir för dem först och främst en klubborganiserad inomhussport som inte syns i det offentliga rummet. Sporten i Hässleholmens offentliga rum är alltså ett relativt tydligt fält för en manlig kultur, med sin bas utanför den etniskt vita normen, där spelet blir en viktig del i områdets identitetsskapande potential, men också ett fält som befäster området som en del i de svenska miljonprogrammets schabloniserade bild. I analysen skulle det då vara lätt att just klassificera detta

som en del i praktiker som utestänger och som förstärks av områdets etniska sammansättning och stigmatiserade karaktär.

Att göra denna enkla slutledning av utanförskap bygger på att det outtalade, det etniskt svenska, definieras som norm, där just "invandrarstäta områden" och liknande definitioner pekar ut områdena och dess vardagsliv som annorlunda.⁵⁷ Det innebär också att blunda för att det parallellt med den ofta uppmärksammade etniska och socioekonomiska segregationen också finns en genussegregation i svenska miljonprogramsområden.⁵⁸ Analysen faller dessutom ihop som ett korthus om vi istället formulerar den utifrån att dagens urbana kulturer är globala, där nätverk skapas som länkar ihop områdena med förorter i Paris, innerstadsområden i engelska storstäder eller varför inte livet på gatorna i Jakarta. Basketen är en global rörelse som ingår i den urbana vardagskulturen runt om i världen och där blir inte Hässleholmen utanför utan snarare delaktig i en, ofta manlig, vardagspraktik.

Samtidigt är det viktigt att uppmärksamma att även konstruktioner av exempelvis nationell tillhörighet, liksom vithetens normativa position och dess rumsliga materialisering, är del av ett mycket större sammanhang där en global maktposition förutsätter lokalt situerade normaliseringsprocesser.⁵⁹ Betraktat ur ett intersektionellt perspektiv med fokus på rasifierade konstruktioner av svenskhet framstår därmed konstruktionen av Trandareds "omarkerade normalitet" och Hestra Parkstads konnotationer till "gated communities" också som delaktiga i globala praktiker, om än av något annorlunda karaktär.

Hässleholmen på Youtube

Ett ytterligare fält där det urbana rummet i Hässleholmen undersöks och blir del av en urban kultur är via internet och speciellt Youtube. Nätet har blivit en förlängning och en geografisk orientering av de svenska förorterna där områdets ofta schabloniserade karaktär med höghus, våld och etnicitet understryks, men också dess multikulturella status och relation till en utvidgad omvärld långt ifrån Borås. Typiskt nog är ofta det första nedslaget man möter om man söker på olika socialt stigmatiserade och invand-

rarstäta områden på Youtube, en hemmagjord video med en lokal manlig hiphop-grupp som lagt ut en film som fångar områdets utbredning och gestaltning. Från Hässleholmen och motsvarande områden runt om i Europa skapas det filmer där arkitekturens storskalighet, våld och etnisk segregering framhävs, men det förmedlas även en stolthet över att tillhöra denna kultur som skiljer sig från övriga samhället. Denna stolthet bygger dock till stora delar, vilket blir ytterst tydligt i filmerna, på manliga kulturella normer där våld, manlig sexualitet och kvinnan som sexobjekt är ofta återkommande motiv. Denna rumsliga beskrivning och appropriering genom såväl betraktarna som producenternas egna strategier blir därmed en central del i förståelsen av områden såväl inom det egna som i relation till andra. "Mitt område", "mein Block" eller "mon quartier" är alla uttryck som återkommer i relationen till det materiella och sociala rummet i de europeiska förorterna. Uttrycken blir en decentralisering av det nordamerikanska och globala "my hood" och skapar därmed en gemenskap med basen i den lokala platsen och den yttre ramen i den globala subkulturen.

Kritik har framförts att det typiskt afro-amerikanska i hiphopen som överfört på en internationell arena skulle leda till en kommersialisering och trivialisering av kulturens innehåll.⁶⁰ Denna kritik utgår från en slags ursprunglig äganderätt till kulturen i amerikanska bostadsområden som Bronx i New York eller Watts i Los Angeles. I denna kritik placeras ursprungliga essentiella idéer i förgrunden istället för det faktum att kulturen bara ibland har överförts och upptagits i sin helhet, medan den oftare har creoliserats när den amerikanska kulturen mött de lokala förutsättningarna. När kulturen införlivas följer ofta med en maskulin stereotypisering och spridande av vålds- och getto-romantik, vilket blir del av bostadsområdets urbana liv och därmed en del av förståelsen av området. Youtube-livet och ungdomskulturens bilder av det egna området pendlar alltså mellan en medveten stigmatisering och romantisering och en rumslig appropriering av bostadsområdet.

Hässleboyz egenproducerade video om "sitt område" kommer fram som första alternativ om

man söker på "Hässleholmen" i Youtube.⁶¹ Videon inleds med en fingerad rapportering om kravaller i Hässleholmen, för att övergå till en spatiell definition av området och vilka som tillhör det. Det sker i videon genom att peka ut Hässleholmens hjärta som hemmahörande på "Våglängden". I Hässleholmen och stora delar av Borås är "Våglängden" eller Våglängdsgatan – "Hässleholmens hjärta" – liktydig med Borås farligaste, mest brottstygda och socialt starkast stigmatiserade område.⁶² Pojkarnas stolthet över området med tveksamt rykte följer ett mönster för dessa videos men skapar också en manlig tillhörighet som stärker den lokala närvaron av plats och definierar den i en gemenskap med gator i Angered, Lindängen eller varför inte Märkisches Viertel i Berlin med liknande social problematik, hög invandratäthet och i alla dessa fall storskalig arkitektur från 1960- och 1970-talen. I ett spel mellan det förbjudna av brott, upplopp och våld och en tydligt definierad geografisk tillhörighet skapas det moderna bostadsområdet på Youtube i en interaktiv värld där kommentaren kommer från de som också utgör stadslivet. Därmed är det inte mer äkta eller visar en sannare bild, men det påverkar direkt det levda rummet som sporadiska rapporter om våld och skadegörelse i Borås tidning inte förmår att göra på samma sätt. Youtube blir en del i att stärka Hässleholmen som utanför det övriga Borås i social mening, men det möjliggör också stadsdelen att bli delaktig i ett medium som på en gång är både lokalt och globalt.

Att söka Hässleholmen på Youtube ger en bild av områdets relation till först och främst manliga ungdomskulturer. Frånsett tidigare nämnda musikreferenser till området så är den dominerande bilden av stadsdelen på Youtube ett område för *parkour*, en aktivitet eller idrott som utnyttjar stadsrummets möjligheter för att med avancerade gymnastiska övningar röra sig så snabbt som möjligt mellan två punkter. Denna i högsta grad internationella urbana rörelse sägs ha sitt ursprung i Paris *banlieues*, där miljön, storskalig modernism, och bristen på aktivitet skapade denna sport eller gatukultursytring.⁶³ I denna upprepade historiska bakgrund ligger också sannolik orsaken till varför den verkar så

välrepresenterad på Hässleholmen. Kopplingen till Paris förorter gör området och stadslivet till en del av de bostadsområden som tillhör det som sociologen Loic Waquant beskrivit som "... those stigmatized neighbourhoods situated at the very bottom of the hierarchical system of places that compose the metropolis."⁶⁴ Även om Hässleholmen inte kan sägas ligga i utkanten av en svensk metropolis, så organiseras det in i samma grupp av områden där Waquant nämner de franska *banlieues*, de italienska *quartieri periferici*, Argentinas *villa miseria*, Brasiliens *favelas* och Sveriges *problemområden*.⁶⁵ Dessa förvisso relativt väsensskilda områden blir en global styrka av marginaliserade rum, för samtidigt som de klassas just som problemområden så blir de ett spelfält för subkulturer där just det utmanande i att vara problemområde är en styrka.

Det är, som sagt, också symptomatiskt att

ÖVRE BILDEN:
Hässleboyz på YouTube.

NEDRE BILDEN:
Parkour i Hässleholmen på YouTube.

parkour just blir populärt i dessa områden. Det kräver miljöer med omfattande offentliga rum där arkitekturen och landskapet kan ifrågasättas och brukas på ett nytt sätt. I Hässleholmen där hela området i sin planering är ett enda utsträckt offentligt rum öppnas möjligheten till att ett parkeringsdäck, offentlig konst, en sittgrupp, ett staket, en husvägg eller ett träd alla blir delar av de alternativa ytor som sporten utnyttjar. Det är som Ian Borden konstaterat om skateboarding, en kritisk praktik som ifrågasätter det urbana rummets bruk och skapar alternativa vägar genom det offentliga rummet.⁶⁶ En praktik som realiserar det de Certeau kallat för rummets tak- tiker, att utmana de rådande reglerna och ord- ningen för att skapa egna nya vägar.⁶⁷ Parkour är en del av en internationell urban kultur där det al- ternativa bruket av det offentliga rummets möb- ler också ytterst är en praktik som ställer frågor om vad vi ska ha det offentliga rummet till och var dess gränser går. Detta är naturligtvis ingen dominerande aktivitet, där var och varannan Hässleholmsbo syns klättra på hustak eller gym- nastiskt göra kullerbyttor längs en betongvägg vid centrum, utan snarare är dess förekomst på Youtube och i Hässleholmens rum ett tecken på en stadsdel som på ett sätt finns utanför samhäl- lets absoluta centrum – och som samtidigt aktivt deltar i det globala rummets meningsskapande praktiker. Detta pendlande mellan ute och inne är inte alldeles oproblematiskt, det innebär att redan befintliga föreställningar förstärks och sannolikt riskerar att ytterligare marginalisera stadsdelen, samtidigt ger det tillhörighet som är meningsskapande såväl för stunden som för urban kultur generellt i Sverige. Självklart finns Borås representerat med många andra inslag på Youtube och andra videodelningssiter på inter- net, men det är sällan eller aldrig som stadens vardagskulturella och identitetsskapande prakti- ker kopplas så tydligt till det materiella rummet. I Hässleholmen på Youtube blir det virtuella, det sociala och det materiella rummet delar i ett och samma nätverk, där de olika rummen överlap- par och glider ihop och tillsammans skapar ett samtida stadsliv som både befinner sig inom och utanför det normala svenska stadslivet – om det nu finns ett sådant.

JESSICA SJÖHOLM SKRUBBE är fil.dr i konstveten- skap och lektor vid Konstvetenskapliga institu- tionen, Stockholms universitet. Hon disputerade 2007 på avhandlingen *Skulptur i folkhemmet. Den offentliga skulpturens institutionalisering, referentialitet och rumsliga situationer 1940–1975* (Uppsala universitet). Fokus i hennes un- dervisning och forskning är offentlig konst, mo- dern konst och visuell kultur, feministisk konst och utställningspraktiker, genusperspektiv på konst och konsthistorieskrivning. Hon arbetar för närvarande med det av Vetenskapsrådet fi- nansierade forskningsprojektet ”Collaborations. Nell Walden and Der Sturm”.

jessica.skrubbe@arthistory.su.se
Konstvetenskapliga institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

HENRIK WIDMARK är fil.dr i konstvetenskap och lektor vid konstvetenskapliga institutionen, Upp- sala universitet. Han är forskningsledare för den tvärvetenskapliga forskningsnoden ”Den goda staden – urbanism och social förändring” vid historiefilosofiska fakulteten Uppsala univer- sitet. Han disputerade 2007 på avhandlingen *Föreställningar om den urbana världen. Iden- titetsaspekter på svensk stadsbild 1903–1955 med exemplet Helsingborg*. Hans forskning och undervisning fokuserar på arkitektur, urbanism och vetenskapshistoria. Han arbetar för närva- rande med det av Knut och Alice Wallenbergs stiftelse finansierade forskningsprojektet ”Sveri- ges Kyrkor i centrum och periferi – positioner och förflyttningar för ett vetenskapsprojekt i till- blivelse”.

henrik.widmark@konstvet.uu.se
Konstvetenskapliga institutionen
Uppsala universitet
Box 630
751 26 Uppsala

Noter

Artikeln har tillkommit med välvilligt stöd från Torsten och Ragnar Söderbergs Stiftelser.

- 1 *Urban and Rural Areas 2009*, United Nations Department of Economic and Social Affairs, <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/urbanization/urbanization-wallchart2009.pdf> (2009-09-09).
- 2 Se till exempel inledningarna till Mumford 1942 (1938), Kotkin 2005, Rennie Short 2006, Glaser 2011 och Hollis 2013.
- 3 Distinktionen mellan Gemeinschaft och Gesellschaft introducerades av den tyske sociologen Ferdinand Tönnies i *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Sozialismus als empirische Kulturformen* (1887). Se vidare Asplund 1991.
- 4 Tonkiss 2005, s. 17.
- 5 Det finns idag en rådsla för att använda ordet segregation – att det skulle vara missvisande och i sig skapa det man vill diskutera, se t.ex. Tonkiss 2005, 17; *Etniska hierarkier i boendet* 2007, s. 14.
- 6 En analys av urbana rum utifrån intersektionell teori tar fasta på hur skilda makthierarkierna diskurser och materialitet *samkonstituerar* varandra i det rumsliga istället för att fokusera enbart på exempelvis klass, kön eller etnicitet, se Molina 2007. Se även Lykke 2003, de los Reyes, Molina & Mulinari 2005, de los Reyes & Mulinari 2005, Lykke 2005, Sandell & Mulinari 2006, Lykke 2010. För centrala bidrag inom nätverksteorier, se Latour 2005 och Law & Hassard 1999.
- 7 Projektet *Vi i Hässleholmen* som syftade till att stärka en "Hässleholmsanda" är ett bra exempel på en sådan motsägelsefull praktik.
- 8 Jfr Häggström, Sjöberg & Hjelm 2004, s. 94, 114.
- 9 Widmark 2008, s. 39f.
- 10 Jfr Sjöholm Skrubbe 2007, s. 181f.
- 11 Resonemanget hänvisar löst till Gottfried Sempers idé i *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder Praktische Aesthetik: ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde* (1860-1863), om härden som arkitekturens ursprung och hjärta.
- 12 *Områdesfakta 22 Trandared*, Borås stad, <http://www.boras.se/download/18.7c6a396113aac85f704800016035/12sf27.pdf> (2013-09-10).
- 13 Trandared var fram till 2011 kommunalsområde i Borås. Idag ingår det i stadsdelsförvaltningen Öster. Den tidigare indelningen avsåg ett större område än det grannskapsområde som diskuteras i denna artikel.
- 14 Franzén & Sandstedt 1981, s. 171.
- 15 Rudberg 1992, 58f.; Cullen 1961.
- 16 Se t.ex. Widmark 2007.
- 17 Feministisk kritik av arkitektur och stadsplanering som bygger på principen att "kvinnans plats är i hemmet" återfinns bl.a. i Hayden 1980, Hirdman 1989, Larsson 2005.
- 18 Likaså inbegriper detta grillande tecken på hur den moderna stadskulturen i allt högre grad avskärmats från landsbygden och grönområdena i stadens utkant. I viss mån kan detta liknas vid parkernas tillkomst i slutet på 1800-talet som ett surrogat för en förlorad landsbygd. Widmark 2007.
- 19 Under den senaste 20-årsperioden är förvisso just matlagning och barnomsorg de delar av hemarbetet som män har lagt ner mer tid på än tidigare. Å andra sidan är den största anledningen till att man numera kan tala om matlagningen som en någorlunda jämställd arbetsuppgift inte att män lagar mer mat utan att kvinnor lagar allt mindre mat! Se vidare, Molén 2012 samt *Tidsanvändningsundersökning* 2010.
- 20 Jfr Maja Willéns diskussion om nutidens matcenterade medelklasslivsstil, där ett klassspecifikt manligt matlagningsintresse resulterat i förändrade praktiker och ideal inom bostadsarkitekturen, och vice versa. Willén 2012, s. 100-116.
- 21 Dyer 1997; Ahmed 2010.
- 22 Jfr Douglas 1966. För ett brett resonemang om gränser och territorialitet, se Kärrholm 2004.
- 23 Svensson & Boersma, 2008-08-26.
- 24 Området tillkom och invigdes i samband med en nordisk bostadsmässa 1994; se Caldenby 2005, s. 91-94 och Caldenby 1993, s. 31-37.
- 25 Se t.ex. Reichwald 1994-06-11, Karlsson 1994-06-14 och Hedenryd 2005-11-04.
- 26 Se t.ex. Berglund 2007-06-18 och Hedenryd 2008-03-29.
- 27 Jfr Molina 2007, s. 12 ff.
- 28 Symptomatiskt är att när ytterligare utbyggnad av området diskuterades 2005 så rapporterade *Borås Tidning* att "Naturen skall bevaras och husen anpassas till terrängen. Tomterna får inte inhägnas med staket och liknande utan det skall kännas som att husen ligger i skogen". Hedenryd 2005-11-04.
- 29 För en diskussion om urbanitet om privata och offentliga rum, se t.ex. Madanipour 2003.
- 30 Maja Willén har studerat den öppna bostaden i *Den öppna planlösningens arkitektur. En studie av bostäder, boende och livsstil i det tidiga 2000-talets Sverige*. Se särskilt s. 57-61, 67-72.
- 31 Området har ofta beskrivits som något utöver det vanliga med uttryck som "Här bor man om man vill ha lite speciellt", Reichwald 1994-06-11.
- 32 Se t.ex. Berglund 2007-06-18; *Välkommen hem!* u.å.; *Hestra Parkstad Kvarteret Sibelius Park* u.å.; Jarneving, 2011, s. 13.
- 33 Ahmed 2010, s. 54ff.
- 34 Ohlsson 2000-07-10.
- 35 Ett återkommande inlägg i mediebildens av Borås är våld, skadegörelse och nedskräpning på Hässleholmen.
- 36 Se t.ex. Svensson & Samuelsson 2008-09-02, Svensson & Boersma 2008-09-11, Svensson & Samuelsson 2008-11-26 och *VI Hässleholmen – Borås*, <http://www.boras.se/bramhult/vihassleholmen.4.633e5e10039748abd7ff12551.html>, (2009-09-09).
- 37 Olsson & Wahlgren 2006, s. 39.
- 38 *Borås – skulpturstaden*, 2009, s. 6. Om Jim Dines Pinicchio som uttryck för en specifik genuspolitik, se Apelmo, 2010, s. 157-61.
- 39 71 av de sammanlagt 97 skulpturer med namn given konstnär som finns förtecknade i *Borås – skulpturstaden* är utförda av manliga konstnärer. 22 skulpturer är

- utförda av kvinnliga konstnärer, majoriteten av dessa, 15 verk, är placerade utanför Borås centrum.
- 40 Om relationen skulpturens plats – symboliskt värde, se Sjöholm Skrubbe 2007, s. 239–252.
- 41 Om vikten av att revidera (västerländska) identitetsdiskurser och att överge binära identitetskategorier till förmån för intersektionella och relationella identifikationsprocesser i analyser av visuell kultur, se Jones 2012, se särsk. s. 6–10.
- 42 Se t.ex. Massey 1994, s. 3.
- 43 Grasskamp 2000, s. 152.
- 44 Se t.ex. Landström 1999, Wahlgren 2000 samt Haglund 2010, s. 120.
- 45 Se t.ex. Dickel & Fleckner 2003, Buchloh 2000, s. 103–119 och Grasskamp 2000, s. 141–169.
- 46 *Katalog 31 Statens konstråd* 2001, 2002, s. 87.
- 47 Jfr Miles 1997, s. 187.
- 48 Tonkiss 2005, s. 17–22, 30–32.
- 49 Molina uppmärksammar att invandrarskapet i exkluderande diskurser om nationen/hemlandet blir synonymt med hemlöshet. Molina 2007, s. 13–16.
- 50 Jfr Sara Ahmeds resonemang kring om vithetens fenomenologi, Ahmed 2010, särsk. s. 56–58.
- 51 För en analys av områdets sociala sammansättning, se *Områdesfakta 06 Hestra*, Borås stad, <http://www.boras.se/download/18.7c6a396113aac85f70480007701/12sf24.pdf> (2013-09-10).
- 52 Sennett 1977 och Bauman 2001, s. 111–123.
- 53 Såväl gymnastik som ridning är större som sport bland flickor, men som lagidrott är fotbollen störst. Se rapporten: *Svenskarnas idrottsvanor. En studie av svenska folkets motions- och tävlingsvanor* 2003, Riksidrottsförbundet, FoU-rapport 2004:5, http://www.rf.se/ImageVault/Images/id_139/scope_128/ImageVaultHandler.aspx (2013-09-10).
- 54 Enkäten utfördes 2008, se Samuelsson 2008-06-16.
- 55 McLaughlin 2008, s. 2f.
- 56 *Idrott och integration – en statistisk undersökning* 2010, Riksidrottsförbundet, http://www.rf.se/ImageVault/Images/id_5277/ImageVaultHandler.aspx, (2013-09-10).
- 57 Se t.ex. Dyer 1997, s. 8–12.
- 58 Molina 2007, s. 9.
- 59 Jfr Mattson 2010, s. 9–11.
- 60 Gelder 2007.
- 61 Hässleboyz, "Hässleholmen", <http://www.youtube.com/watch?v=U4ow7wAhp44> (2013-09-11).
- 62 Se t.ex. Söderström 2009-02-20; Granberg 2009-05-05.
- 63 Nilsson 2010, s. 53f.
- 64 Waquant 2008, s. 1.
- 65 Ibid.
- 66 Borden 2001.
- 67 de Certeau 1984.

Käll- och litteraturförteckning

Internet

- Hässleboyz, "Hässleholmen", <http://www.youtube.com/watch?v=U4ow7wAhp44> (2013-09-11).

- Idrott och integration – en statistisk undersökning* 2010, Riksidrottsförbundet, http://www.rf.se/ImageVaultFiles/id_34096/cf_394/Idrott_och_integration_2010.PDF, (2013-09-10).
- Områdesfakta 06 Hestra*, Borås stad, <http://www.boras.se/download/18.7c6a396113aac85f70480007701/12sf24.pdf> (2013-09-10).
- Områdesfakta 22 Trandared*, Borås stad, <http://www.boras.se/download/18.7c6a396113aac85f704800016035/12sf27.pdf> (2013-09-10).
- Svenskarnas idrottsvanor. En studie av svenska folkets motions- och tävlingsvanor* 2003, Riksidrottsförbundet, FoU-rapport 2004:5, http://www.rf.se/ImageVaultFiles/id_34077/cf_394/Svenskarnas_idrottsvanor.PDF (2013-09-10).
- Urban and Rural Areas* 2009, United Nations Department of Economic and Social Affairs, <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/urbanization/urbanization-wallchart2009.pdf> (2009-09-09).
- VI *Hässleholmen – Borås*, <http://www.boras.se/bramhult/vihassleholmen.4.633e5e10039748abd7fff12551.html>, (2009-09-09).

Tryckta källor och litteratur

- Ahmed, Sara, 2010, "Vithetens fenomenologi", *Tidskrift för genusvetenskap* 1-2 (s. 48–69).
- Apelmo, Elisabet, 2010, "Grandiosa leksaker och oraklet i det offentliga", i Linda Fagerström & Elisabet Haglund (red.), *Plats, poetik och politik. Samtida konst i det offentliga rummet* (s. 156–161).
- Asplund, Johan, 1991, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*.
- Bauman, Zygmunt, 2001, *Community. Seeking Safety in an Insecure World*.
- Berglund, Helena, 2007, "Hestra Parkstad – 12 år senare", *Göteborgs-Posten*, 18 juni.
- Borden, Ian, 2001, *Skateboarding, Space and the City: Architecture and the Body*.
- Buchloh, Benjamin H.D., 2000, "Vandalismus von oben: Richard Serras Tilted Arc in New York", i Walter Grasskamp (red.), *Unerwünschte Monumente. Moderne Kunst im Stadtraum* (s. 103–119).
- Caldenby, Claes, 1993, "Borås pendel. Hestra parkstad", *Arkitektur* 7 (s. 31–37).
- Caldenby, Claes, 2005, "Arkitektur och stadsbyggande 1920–2000", *Borås stads historia Omstrukturering och anpassning*.
- Cullen, Gordon, 1992, *Townscape*.
- de Certeau, Michel, 1984, *The Practice of Everyday Life*.
- Dickel, Hans & Fleckner, Uwe, 2003, "Im Dickicht der Städte. Geschichte, Aufgaben und Ästhetik der Kunst im öffentlichen Raum", *Kunst in der Stadt. Skulpturen in Berlin 1980–2000*.
- Douglas, Mary, 1966, *Purity and Danger*.
- Dyer, Richard, 1997, *White*.
- Etniska hierarkier i boendet: Lägesrapport om integration*, Rapport Boverket, 2007.
- Franzén, Mats & Sandstedt, Eva, 1981, *Grannskap och stadsplanering: om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*.

- Gelder, Ken, 2007, *Subcultures. Cultural histories and social practice*.
- Glaser, Edward, 2011, *Triumph of the City*.
- Granberg, Lennart, 2009, "Brott ökar på Hässleholmen", *Borås Tidning*, 5 maj.
- Grasskamp, Walter, 2000, "Invasion aus dem Atelier: Kunst als Störfall", i Walter Grasskamp (red.), *Unerwünschte Monumente. Moderne Kunst im Stadtraum* (s. 141-169).
- Haglund, Elisabeth, 2010, "Subjektiv politik och platsens poetik", i Fagerström, Linda & Haglund, Elisabeth (red.), *Plats, poetik och politik. Samtida konst i det offentliga rummet*.
- Hayden, Dolores, 1980, "What Would a Non-Sexist City Be Like? Speculations on Housing, Urban Design, and Human Work", *Journal of Women in Culture and Society*, vol. 5, nr. 3 (s. 170-187).
- Hedenryd, Marianne, 2005, "Borås slår vakt om Hestra. Stora kravs ställs för fortsatt utbyggnad av bostadsområdet", *Borås Tidning*, 4 november.
- Hedenryd, Marianne, 2008, "Sista huset ut på Hestra 14 år för sent", *Borås Tidning*, 29 mars.
- Hestra Parkstad, *Kvarteret Sibelius Park*, u.å., Skanska.
- Hirdman, Yvonne, 1989, *Att lägga livet till rätta*.
- Hollis, Leo, 2013, *Cities are Good for You. The Genius of The City*.
- Häggström, Jonas, Sjöberg, Sture & Hjelm, Fredrik, 2004, *Historien om Borås stadsbebyggelse*.
- Jarneving, Johan, 2011, "Stadens själ finns i industrin", *Staden Borås* (s. 12-13).
- Jones, Amelia, 2012, *Seeing Differently. A history and theory of identification and the visual arts*.
- Karlsson, Ebon, 1994, "Kungen klev in på Nymans altan", *Göteborgs-Posten*, 14 juni.
- Katalog 31. *Statens konstråd 2001*, 2002.
- Kotkin, Joel, 2005, *The City. A Global History*.
- Kärholm, Mattias, 2004, *Arkitekturens territorialitet. Till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum*.
- Landström, Inger, 1999, "Figur som väcker känslor", *Borås Tidning*, 18 december.
- Larsson, Anita, 2005, "Kön och rum i den fysiska planeringen", i Tora Friberg, Carina Listerborn, Birgitta Andersson & Christina Scholten (red.), *Speglingar av rum. Om könskodade platser och sammanhang* (s. 211-227).
- Latour, Bruno, 2005, *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*.
- Law, John & Hassard, John (red.), 1999, *Actor Network Theory and After*.
- Lindroth, Jessica, 1999, "Skulpturen ingen vill ha: Kritiska röster ifrågasätter förslaget till utsmyckning på Hässleholmen", *Borås Tidning*, 18 december.
- Lykke, Nina, 2003, "Intersektionalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1 (s. 47-56).
- Lykke, Nina, 2005, "Nya perspektiv på intersektionalitet. Problem och möjligheter", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2-3 (s. 7-17).
- Lykke, Nina, 2010, *Feminist Studies. A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*.
- Madanipour, Ali, 2003, *Public and Private Spaces of the City*.
- Massey, Doreen, 1994, *Space, Place and Gender*.
- Mattson, Katarina, 2010, "Genus och vithet i den intersektionella vändningen", *Tidskrift för genusvetenskap* 1-2 (s. 6-22).
- McLaughlin, Thomas, 2008, *Basketball as a Cultural Practice*.
- Miles, Malcolm, 1997, *Art, Space and the City. Public art and urban futures*.
- Molén, Mikael, 2012, "Mäns hushållsarbete ökar – men kvinnorna gör fortfarande mest hemma", *Välfärd* nr 1 (s. 13-17).
- Molina, Irene, 2007, "Intersektionella rumsligheter", *Tidskrift för genusvetenskap* 3 (s. 6-21).
- Mumford, Lewis, 1942 (1938), *Stadskultur*.
- Nilsson, Emma, 2010, *Arkitekturens kroppslighet. Staden som terräng*.
- Ohlsson, Charlotte, 2000, "På busstur genom Borås", *Borås Tidning*, 10 juli.
- Olsson, Tommy & Wahlgren, Bengt, 2006, *Borås – skulpturstaden*.
- Reichwald, Astrid, 1994, "Hus och natur i samspel. Nordiskt samarbete i Hestra fick de boende att stortrivs", *Dagens Nyheter*, 11 juni.
- Rennie Short, John, 2006, *Urban Theory. A Critical Assessment*.
- de los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana, 2005, *Intersektionalitet: kritiska reflektioner över (o)jämlikhetsens landskap*.
- de los Reyes, Paulina, Molina, Irene & Mulinari, Diana, 2005, *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*.
- Rudberg, Eva, 1992, *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden*.
- Samuelsson, Karin, 2008, "De jobbar för sin stadsdel", *Borås Tidning*, 16 juni.
- Sandell, Kerstin & Mulinari, Diana (red.), 2006, *Feministiska interventioner. Berättelser om och från en annan värld*.
- Semper, Gottfried, 1860-1863, *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder Praktische Aesthetik: ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde*.
- Sennett, Richard, 1977, *The Fall of Public Man*.
- Sjöholm Skrubbe, Jessica, 2007, *Skulptur i folkhemmet. Den offentliga skulpturens institutionalisering, referentialitet och rumsliga situationer 1940-1975*.
- Svensson, Kaj & Boersma, Pelle, 2008, "Hässleholmen säger sitt. De boende får vara med och tycka till om sin stadsdel i projektet Bärkraft", *Borås Tidning*, 11 september.
- Svensson, Kaj & Boersma, Pelle, 2008, "Tryggare med passerkort", *Borås Tidning*, 26 augusti.
- Svensson, Kaj & Samuelsson, Karin, 2008, "Trivsel viktigast för Bärkraft", *Borås Tidning*, 26 november.
- Svensson, Kaj & Samuelsson, Karin, 2008, "De ska gå från bidrag till jobb", *Borås Tidning*, 2 september.
- Söderström, Johan, 2009, "En fråga om tillit både i Rosengård och Borås", *Borås Tidning*, 20 februari.
- Tidsanvändningsundersökning*, 2010/11, SCB.
- Tonkiss, Fran, 2005, *Space, the City and Social Theory*.
- Tönnies, Ferdinand, 1887, *Gemeinschaft und Gesellschaft*.

Abhandlung des Communismus und des Sozialismus als empirische Kulturformen.

Wahlgren, Bengt, 2000, "Positiva reaktioner om konstverket på Hässleholmen", *Borås Tidning*, 16 februari.

Waquant, Loic, 2008, *Urban Outcasts. A Comparative Sociology of Advanced Marginality.*

Widmark, Henrik, 2007, *Föreställningar om den urbana världen. Identitetsaspekter i svensk stadsbild med exemplet Helsingborg 1903–1955.*

Widmark, Henrik, 2008, "Öppna och nya rum", *Valör. Konstvetenskapliga studier* (s. 34–46).

Willén, Maja, 2012, *Den öppna planlösningens arkitektur. En studie av bostäder, boende och livsstil i det tidiga 2000-talets Sverige.*

Välkommen hem!, u.å., AB Bostäder i Borås.

Everyday living, norms and values

– How urban identity is created on the housing estate

By Jessica Sjöholm Skrubbe & Henrik Widmark

Summary

Housing estates in post-war cities have been constituted at the point of intersection between the private domestic sphere and the public space of the community at large. Housing estates, therefore, are important places where urban identity is created, articulated and renegotiated. Everyday use of housing estates entails a continuous negotiation and shift of consciously formulated societal notions and norms which are materialised in the physical configuration of space.

In a case study addressing the everyday areas, architecture and artistic design of the urban space on three Borås housing estates, we have

shown how both reworkings of the physical environment and shifting norms in society, plus the everyday use and mediation of housing estates continuously alter their significance in processes of identification. Aided by insights from network theory and intersectional gender theory, we have described and analysed the matter of how present-day housing estates are being created globally and how notions of gender, class and ethnicity are constructed at the point of intersection between the concrete expression of material space and the everyday practices of the social space.

Keywords: Urban identity, community planning, neighborhood units, million housing programme, public art, sports, YouTube, Borås

Längtan till landet

Om öppna planlösningar och moderna lantkök

av Maja Willén

Inledning

Syfte och frågeställningar

Drömmen om livet på landsbygden i ett idag avlägset bondesamhälle återkommer ideligen i sammanhang där dagens bostad omskrivs och uppmärksammas. Men vad är det som är så spännande med livet på landet och det gamla bondesamhällets sätt att leva på att det ständigt återges i berättelser om samtida bostadsarkitektur? Syftet med denna text är att undersöka och diskutera hur idéer om ett romantiskt och historiskt lantliv formuleras i nutida arkitektur- och bostadspraktiker. Jag har valt att arbeta med två exempel, den samtida bostaden med öppna planlösningar samt moderna lantkök, för att lyfta fram både hur dessa idéer skapas och reproduceras samt vilka samhälleliga ideal de på samma gång bidrar till att formulera. Min förhoppning är att denna studie ska kunna bidra med kunskap kring hur bostaden och bostadsrelaterade aktiviteter genom bruket av historiska referenser idealiseras och estetiseras.

Material och metod

Mitt första exempel är utformningen och formulandet av idéer om den öppna planlösningen i relation till bondesamhällets föreställda livsstil. Detta avsnitt bygger på delar av den undersökning som låg till grund för min avhandling, *Berättelser om den öppna planlösningens arkitektur. En studie av bostäder, boende och livsstil i det tidiga 2000-talets Sverige* (2012), vilken behandlade genomslaget av öppen planlösning i svensk samtida bostadsarkitektur. Det handlar

om intervjuer med byggherrar och arkitekter involverade i uppförandet av området Hammarby sjöstad, Stockholm, samt med boende i detta område. Det andra exemplet är det sedan flera år populära så kallade lantköket, vilket vanligtvis marknadsförs som en gedigen, traditionell köksutformning som uppfyller drömmen om det okomplicerade livet på landsbygden. Tre köksproducenters kataloger och hemsidor utgör huvudmaterialet i denna studie nämligen Ikea, Marbodal och Lidhult. Ikea får stå som representant för en mer åtkomlig kökskonsumtion, medan de övriga två båda befinner sig i marknadens övre prisintervall. Såväl de beskrivande texterna i katalogerna som fotografierna har analyserats med syftet att hitta markörer för det lantliga. Studien är således av komparativ karaktär, där två till synes disparata exempel jämförs. Detta grepp är valt för att belysa hur vissa ideal och föreställningar om bostadens funktion och betydelse återkommer i sammanhang där idéer om bostaden formuleras, men hur dessa rent materiellt kan ges olika skepnad. För att komma åt de gemensamma betydelserna om landsbygden har jag valt att betrakta de studerade idéerna och föreställningarna om landsbygden som uppenbarar sig i ovanstående material som diskursinstanser. Jag utgår från Norman Fairclough som menar att diskurser medverkar i konstituerandet av sociala identiteter, bidrar till att konstruera sociala relationer mellan människor och i uppbyggandet av kunskapssystem.¹

Teoretisk orientering

Referenser till landsbygden förekommer idag inom såväl marknadsföringen av bostäder som i andra samtida berättelser om livet i och kring bostaden. För att sätta referenserna till landsbygden i ett större sammanhang tar denna text sitt avstamp i forskning kring bruket av historiska referenser inom nutida stadsbyggnad och bostadsutformning. 2004 formulerar Steven och Malcolm Miles en kritik av det amerikanska bostadsområdet *Celebration*, ett område skapat av Disney vilket marknadsförs som en trygg småstad med gemenskap i fokus. Miles och Miles använder *Celebration* som ett exempel för att sammanfatta nyurbanismens grundidéer. Utformningen av området utgörs enligt dem av en eklektisk mix av arkitektoniska stilar från olika traditionella städer i USA, med fokus på kolonialstil. Det är enbart ett urval av historien som presenteras menar författarna, och att tryggheten, bland annat genom igenkänning, är huvudsyftet i detta och liknande områden.²

Nyurbanism brukar av dess företrädare beskrivas som ett stadsplaneringsideal där frågan om yta inte är av något större intresse.³ Enligt etnolog Klas Rambergs är dock viljan att skapa ytliga visuella kopplingar till äldre byggnadstraditioner en viktig del av denna rörelse.⁴ Ramberg diskuterar i sin nyutkomna avhandling bland annat hur spår från nyurbanismen återfinns i samtida svenska stadsplanetävlingar och hur stadsplanerare och arkitekter förhåller sig till historiska rester och förebilder i staden.⁵ Det förflutna används både som motor och motpol i stadsplaneringssammanhang menar han och konstaterar att "[f]ramtiden konstrueras med hjälp av vissa historiska förebilder, avståndstagande från andra historiska ideal och genom en estetisering av utvalda historiska miljöer och en viss slags natur."⁶ Nyurbanismen blir i dessa författarens analyser alltså inte enbart någonting som fokuserar på stadsplanering, utan blir till ett ideal där även utformningen av själva miljöerna är inkluderade och där historiskt tillbakablickande är en central utgångspunkt. Lars Orrskog, lektor i samhällsplanering på KTH, menar att en vilja att koppla samman nutid och dåtid är vik-

tiga inslag i samtida berättelser om staden. Han ser det som ett behov av att skapa en yttre miljö som känns bekant och menar att detta behov ökar ju mindre den tid vi lever i liknar målbilden, nämligen småstadsidyllen.⁷ Behovet av att förankra samtiden i det förgångna är givetvis någonting som alltid har funnits men Orrskog tycks mena att det idag är starkare än någonsin, åtminstone på ett rent ytmässigt plan. Viljan att knyta samtida bebyggelsepraktiker till historien förekommer dock inte enbart i större stadsbyggnadssammanhang, även i berättelser om den enskilda bostaden är förankringen i ett förflutet ett viktigt inslag. Kulturvårdsforskaren Ingrid Martins Holmberg har bland annat intresserat sig för hur annonser för försäljning av äldre bostäder kan användas som ett verktyg för att förstå hur vi ser på historia och kulturella värden. Det som framstår som unikt för den äldre bostaden, som trägolv, stuckaturer och rymd betonas givetvis, men det finns också en tydlig vilja att även lyfta fram dess moderna inslag menar hon. Framförallt badrummen och kökets funktion beskrivs i termer av nytt och modernt.⁸ Det går att konstatera att mötet mellan det gamla och det nya, eller kanske det kända och det okända, här blir viktiga redskap i skapandet av samtida stads- och bostadsideal. Ofta handlar det dock om att anpassa bilden av historien så att den lämpar sig för nutida syften, en sorts estetisering av dåtiden om man så vill.

Att använda berättelser om historien i ovanstående sammanhang kan ses som ett sätt att skapa sammanhang och en förståelse, både för sin egen samtid och för en odefinierad dåtid. Historikern Peter Aronsson kallar detta historiebruk vilket han beskriver som "[d]e processer där delar av historiekulturen aktiveras för att forma bestämda meningsskapande och handlingsorienterade helheter."⁹ Historiekultur i sin tur ser han som de källor, artefakter och handlingar som genom referenser till historia ger möjlighet att binda samman nutid och dåtid. Genom historiebruk iscensätts delar av historiekulturen och då skapas ett historiemedvetande vilket innebär uppfattningar om sambanden mellan historia, samtid och framtid.¹⁰ Historiebruket har fyra huvudsyften menar Aronsson, att ge

mening och legitimitet och att hantera förändring, både av oss själva och av verkligheten.¹¹ I boken *Platser för en bättre värld. Auschwitz, Ruhr och röda stugor* intresserar han sig specifikt för hur gemensamma föreställningar om historiska platser, det vill säga en plats som laddas med historiska värden, skapas. Han hävdar att det är berättelser om historiska platser som kopplar samman dåtid och nutid och ger dessa platser mening och skapar historien kring dem. Människor kan på detta sätt ladda dessa platser med legitima anspråk, som exempelvis känslan av tillhörighet. Aronsson menar att historiemedvetande kan uppträda på fyra grundläggande sätt. Det första innebär att människor är skilda från historien och därför har svårt att lära sig någonting av den. Den andra bygger på den omvända idén, att ingenting är nytt under solen och framtiden därför aldrig kan innebära någonting helt nytt. Den tredje handlar om att samhället gör ständiga framsteg och den fjärde om dess motsats, att allt var bättre förr.¹² När historiska platser på detta sätt blir meningsbärande och relaterar till historia, blir de till ett slags symboler för en större helhet, menar Aronsson.¹³ Cecilia Trenter visar i samma antologi, i en studie av bruket av industriarv, hur det finns en tydlig koppling mellan nostalgi, där dået är överlägset nuet, och utopi, i betydelsen tidlös men med hopp om förändring, eftersom båda eftersträvar att "(åter)ska en bättre värld".¹⁴ Hon menar att "utopiska drömmar således kan vara nostalgiska och nostalgiska återblickar innehålla utopiska fragment".¹⁵ Nostalgi menar hon, är en viktig dimension av historiemedvetandet. På så vis får en ung generation traditioner överförda från en äldre.¹⁶ I sin avhandling om upplevelseindustrins turistmiljöer diskuterar konstvetaren Per Strömberg hur ett nostalgiskt berättande används som en form av säljstrategi inom turistnäringen. Nostalgi beskriver Strömberg såväl som ett känslomässigt tillstånd som en längtan efter något autentiskt. Ett exempel han analyserar är Storgatan på Liseberg, en återskapat småstadsgata, som han menar utnyttjar besökarnas längtan till både en annan plats och en annan tid.¹⁷ Historiska referenser i stads- och bostadsbyggnadssammanhang används för att skapa så-

väl mening i nuet som en nostalgisk förankring bakåt i tiden.

Småstaden eller kvarterstaden står ofta som den viktigaste historiska förebilden i samtida svenska stadsbyggnadsprojekt.¹⁸ Det är dock inte enbart berättelser om en svunnen småstad som kopplas till dagens stadsbyggande, även berättelser om stadens antites, landsbygden, förekommer då och då som ett historiskt ramverk, i huvudsak i relation till bostadsutformning. Kulturgeograf Maja Lagerqvist hävdar i sin avhandling om det svenska torpets tillblivelse och transformationer att torpet många gånger förknippas med "svenskhet" och ses som en dröm för alla. Dessa "svenskar", oklart vilka som in-, eller exkluderas, har en speciell relation till landsbygden på grund av den sena urbaniseringen konstaterar hon. Längtan till naturen och det ursprungliga livet syns tydligt i de utsagor om torpet som Lagerqvist lyfter fram. Det är det enkla, bekymmerslösa, genuina och traditionella livet före urbaniseringen som betonas av Lagerqvist. Det finns såldes en tydlig tidsdimension inbyggd i hennes beskrivning av drömmen om landsbygden, det är den oförstörda landsbygden från förr, inte av idag, som avses. Samtidigt är integreringen mellan det urbana och det rurala en viktig funktion hos torpet. Lagerqvist menar att torpet knyter samman staden och landsbygden genom att det i huvudsak är stadsborna som brukar torpen. De skapar därmed en kontaktyta mellan stad och landsbygd som tillfredsställer en längtan efter att tillgodose behov som inte uppfylls på andra platser i livet.¹⁹ I Lagerqvists analys av drömmen om torpet möter landsbygden staden i en perfekt kombination baserad på kopplingen mellan såväl då och nu som mellan stadens puls och modernitet och landsbygdens lugn och tradition.

Nedan ska jag utveckla resonemangen kring hur landsbygden och idéer om ett gemensamt förflutet aktivt används i berättelser om samtida bostadsarkitektur och hur idéer om historiebruk och nostalgi kan kopplas till detta användande. Det är skapandet av föreställningar om landsbygden och historia som intresserar mig, snarare än diskussionen om de specifika artefakter eller produkter genom vilket detta sker.

Den öppna planlösningen som bondens storstuga

Sedan slutet av 1990-talet har bostaden med öppen planlösning, det vill säga en bostad som saknar stängbara dörrar mellan vardagsrum och kök, blivit mycket populär i Sverige och i stora delar av västvärlden. Planlösningen syns i nybyggda bostäder, såväl i lägenheter som i friliggande villor och radhus, liksom i ombyggda äldre bostäder.²⁰ Den öppna planlösningen marknadsförs vanligtvis som någonting nytt, spännande och modernt och därmed som en bostad perfekt anpassad för dagens sätt att leva på. Avståndstagandet till 1900-talets vanligaste bostadstyp med funktionsdelade ytor uppdelade i plats för samvaro, vila och arbete är en viktig del i denna marknadsföring.²¹ Men det är inte all äldre bostadsarkitektur som avfärdas, mitt i beskrivningarna av det nya finns också en förankring bakåt i tiden, till ett föreställt socialt liv i bondesamhällets storstuga.

Citatet nedan kommer från min egen avhandling, *Berättelser om den öppna planlösningens arkitektur* (2012), där jag undersökte hur ideal om den öppna planlösningens bostad skapas i olika kontexter, såväl vardagliga och professionella som i mediesammanhang. Adam är en småbarnspappa i 40-årsåldern boende i det nybyggda området Hammarby sjöstad i Stockholm och beskriver i citatet hur han ser på den öppna planlösningens arkitektur.

Adam: Jag tänker lite som den här väldigt gamla storstugan på något sätt, där alla är samlade i ett rum, med spisen och köket och all aktivitet, då sov man kanske i samma rum också.²²

Han ringar här in en dröm om ett okomplicerat liv där basala behov som mat, närhet och värme, står i fokus, någonting som blir synligt i liknelsen med bondens storstuga. Den öppna ytan blir platsen där människor umgås och möts och där matlagning samsas med andra aktiviteter som kan tänkas utföras i hemmet.

I min avhandling framkom tidigt de sociala kvaliteterna i den öppna planlösningens bostad som en tydlig röd tråd i det som berättades om livet i den öppna ytan. Bondens storstuga var en

av de metaforer som några av informanterna använde för att beskriva det föreställt sociala och okomplicerade liv som äger rum i den öppna ytan. Förutom av Adam utnyttjas denna metafor också av Hans-Olov Rådelöv, projektledare på HSB, när han förklarar att han tror att människor uppskattar den öppna bostaden just därför att den blir som "bondens storkök" och alla befinner sig på samma yta. Han beskriver ett rum för allaktivitet där "någon tittar på teve, någon läser en bok eller gör läxor och någon står i köket".²³ Även han betonar därmed det gemensamma och sociala liv som förväntas uppstå i en öppen planlösning, men här blir det tydligt att gemenskapen i första hand utgörs av den fysiska kontakten och inte den mentala. Människor kan således befinna sig nära varandra i samma rumslighet, men vara sysselsatta med olika saker. Arkitekten Peter Erséus trycker istället på matlagningens centrala och samlande funktion i bostaden. Han berättar att han personligen är intresserad av matlagning och inte tycker att den funktionen ska vara undantagen. Köket är därför centralt i bostaden menar han.

Peter Erséus: Går vi riktigt långt tillbaka, till den primitiva bostaden, är eldstaden det centrala. Det är något sympatiskt att leva runt köket.²⁴

För Erséus är det eldstaden som är den samlande punkten i den traditionella bostaden och den som symboliserar såväl liv som gemenskap. I den öppna, moderna bostaden är eldstaden utbytt mot en köksö eller en elektrisk spis, vilken dock ges en liknande uppgift av samlande och livgivande. Den praktiska och mentala funktionen finns således kvar, medan det är den materiella funktionen som förändrats, påverkad av utvecklingen inom det tekniska området.

I yttrandena ovan skapas en diskurs kring den öppna planlösningen där bostadstypen ges en roll som autentisk och naturlig genom att den jämförs med bondesamhällets eldcenterade bostad. Precis som den på Liseberg återskapade småstadsgata som Strömberg använder som exempel, finns viljan att rekonstruera någonting förflutet i berättelserna om områden som Hammarby sjöstad och i den öppna planlösningens arkitektur.²⁵ Det är emellertid inte själva formgiv-

ningen av köket i vad som kan kallas en "äldre stil" som åsyftas utan det är samlingen kring köket och matlagningen som är i fokus.

Att använda bondens storstuga som metafor för livet i den öppna bostaden är emellertid ingen ny företeelse, någonting jag också påpekar i min avhandling. Redan den amerikanske författaren och filosofen Henry David Thoreau använde den i mitten av 1800-talet när han föreställde sig ett idealhem bestående enbart av ett rum med en centralt placerad eldstad. Liknande tankar återkom sedan hos till exempel Frank Lloyd Wright och Ragnar Östberg kring sekelskiftet 1900, hos företrädare för den europeiska modernismen som exempelvis Adolf Loos och även långt senare i det postmoderna Sverige. Förankringen i någonting ursprungligt och mer äkta med gemenskapen i fokus har då som nu varit ledordet.²⁶ Det öppna och gemensamma som ideal har således återkommande lyftas fram i relation till öppnare planlösningar, även i den modernistiska arkitekturen. I Sverige kom dock den funktionsseparerade bostaden att dominera i 1900-talets bostadsbyggande från 1930-talet och fram till 1900-talets slut. Arkitekten Eva Björklund menar dock att trots många försök att helt skilja kökets funktion från intagandet av själva måltiden har det varit svårt att rucka på den folkliga föreställningen om köket som bostadens rum för daglig samvaro, en plats för det vardagliga umgänget menar hon.²⁷ Som ideal har således drömmen om det sociala köket levt kvar under hela 1900-talet även om de arkitektoniska förutsättningarna för denna önskan varierat.

Precis som det diskursivt skapas föreställningar om den öppna planlösningens bostad i citaten ovan, konstrueras på liknande sätt idéer om landsbygden. I citaten är det dock odefinierbart vilken exakt tid och vilken exakt plats referenserna till landsbygden eller den primitiva bostaden syftar på. Landsbygden eller bondesamhället står till synes för någonting nästan tidlöst men ändå autentiskt och ursprungligt. Det är i huvudsak idéer om ett okomplicerat lantliv som skapas i ovanstående och i liknande berättelser om den öppna planlösningen. Detta går att jämföra med den bild Lagerqvist ger av samtida beskrivningar av det svenska torpet. Vid

försäljning av torp framhävs det oproblematiska och idylliska livet på landsbygden, menar hon.²⁸ Hon skriver att "[...] det är den landsbygden som torpen finns på som stadsborna känner, och vill, till."²⁹ Den landsbygd som avses är en plats där tiden stått stilla, och inte den landsbygd som domineras av exempelvis storskaliga och moderna jordbruk eller tegelvillor. Livsstilen den öppna planlösningen anses erbjuda, med det sociala och matcenterade livet i fokus baserat på livet på landsbygden i det svunna bondesamhället, kan sägas symbolisera trygghet och stabilitet i en värld där allting snurrar mycket fort. Som Orrskog konstaterar: ju mer vår närmiljö skiljer sig från den traditionella närmiljön, desto större blir behoven av att knyta banden bakåt.³⁰

Att berätta om den öppna planlösningen genom att återkoppla till en svunnen tid och plats, vilken framställs som mer naturlig och autentisk, blir enligt Aronssons resonemang ett sätt att legitimera den öppna planlösningen som en ny bostadsform och samtidigt förankra den nya tiden i en historisk kontinuitet.³¹ I termer av historiebruk omfattar berättelserna om den öppna planlösningens bostad både föreställningen att det var bättre förr och att det finns idéer och livsmönster som kan och bör återanvändas, och föreställningen om att historien är ständigt upprepbar. I relation till den öppna planlösningen används kopplingen till historien som ett sätt att skapa kontinuitet och ett sammanhang och därmed en känsla av att vara delaktig i en större helhet. Dessa intressen för det förflutna bygger dock både på en nostalgisk tillbakablick och på en vilja att leda samhället in på en annorlunda väg framåt. Det var visserligen mycket som var bättre förr, men det kan bli ännu bättre i framtiden. Där finns den dubbelheten Trenter pekar på, mötet mellan det nostalgiska och det utopiska med det gemensamma målet att skapa någonting nytt, bättre.³²

I kopplingen till det svenska bondesamhället märks också ett tydligt estetiserande av det förångna. I berättelserna kring denna gammeldags form av boende ryms inga inslag om trånga, mörka, smutsiga kök där stora familjer trängdes med både djur, drängar och pigor. Det som betonas är istället gemenskapen tillsammans med

ljus, rymd, modernitet och enkelhet. Även om jämförelsen med bondens storstuga kan visa ytliga överensstämmelser med den öppna planlösningen finns det en fundamental skillnad. Samlingen av alla aktiviteter och människor i ett enda utrymme i bondesamhällets mindre bostäder var nämligen ingenting som eftersträvades utan var ett nödvändigt ont. När det var möjligt försökte bostadens innevanare snarare uppnå en uppdelning av ytan, mellan funktioner och mellan människor. Olika lösningar användes för att fysiskt skilja framför allt matlagning från övriga aktiviteter i storstugan. När större utrymmen och värmemöjligheter började erbjudas särskildes också sovplatserna från storstugan.³³ Drömmen om en historiskt förankrad livsstil med rötterna på landsbygden, förverkligad i och med slopade väggpartier, är ingenting annat än en samtida konstruktion av ett föreställt romantiskt historiskt förflutet.

Det moderna lantköket

Köken i den öppna planlösningens bostad är utseendemässigt vanligtvis allt annat än direkt

relaterade till den bonderomantiska, lantliga livsstilen som alltså ibland tillskrivs den öppna ytan. Köken går vanligtvis att kategorisera som "moderna", "urbana" och "designade" där enkla skåpsluckor i rena färger samt en teknikfokuserad maskinflotta är standard. Köket är formgivet för att synas och för att interagera med den övriga inredningen i den öppna ytan.³⁴ Referenserna till bondesamhället och det lantliga och föreställt bekymmerslösa livet är i berättelserna om den öppna planlösningens bostad som jag redan konstaterat i huvudsak en fråga om *livsstil* med det sociala mötet i fokus. Det är samlingen i ett gemensamt rum, med ständig närhet, som utgör förankringen i en svunnen tid. När det gäller kategorin "lantkök", denna artikels andra exempel, är det istället i första hand formen och estetiken som står i fokus i förhållande till idén om landsbygden. Nedan följer en genomgång och diskussion av katalogerna och hemsidorna från de utvalda köksproducenterna Ikea, Marbo-dal och Lidhult.

Ikea

Ikea är idag den största leverantören av kök till

FIGUR 1. På bilden syns det kökskoncept som Ikea själv beskriver som utformat i "klassisk lantstil". Köket är gråmålat och det lantliga skapas enligt Ikea med "(t)raditionella fronter, vitrinluckor och massor av lådor (...)" KÄLLA: Lantkök från Ikea; Ikeas digitala kökskatalog, 2013, s. 22-23

svenska hem och står för cirka 50 % av marknaden för nya kök. De marknadsför en rad olika kökskoncept, vilka alla enkelt går att variera genom olika val av luckor, beslag, vitvaror och bänkskivor.³⁵

Ikea har en onlinekatalog där hela deras köksutbud marknadsförs. Köken presenteras i en första inspirationsdel efter olika idéer och koncept för lösningar framtagna av Ikea. Alla kök marknadsförs med en rad olika "moderna" kökslösningar där umgänge kring köksön, flexibilitet och överkomlighet står i fokus. Denna inriktning syns i de korta beskrivande texterna som fyller katalogen, till exempel: "Begränsad yta. Stort kök.", "Här kan ni jobba tillsammans. Leka tillsammans. Växa tillsammans." eller "Tuffa mot röran. Snälla mot plånboken."³⁶

Det enda köket i katalogen som presenteras som ett "stilkoncept" är ett kök i traditionellt och lantligt utförande med anspelningar på sekelskiftet 1900. Detta kök beskrivs med rubriken "Den stil du gillar, den funktion du behöver."³⁷ Längre ner på sidan finns en längre beskrivande text: "Traditionella fronter, vitrinluckor och massor av lådor ger köket en klassisk lantstil. Med smart belysning, fiffig inredning och energieffektiva vitvaror blir det samtidigt toppmodernt."³⁸ Denna lantliga dröm ges betydligt mer utrymme än andra kökskoncept i katalogen. I bildtexterna synliggörs idén att lantköket är en egen stil, att det är en populär stil, att lantköket har historiska kopplingar men att det går att göra modernt genom att uppdatera köket med funktionell inredning.

Det är enbart i ovanstående kök som den lantliga kopplingen uttalas i skrift. Det finns dock flera andra kök i katalogen där en underförstådd koppling till en mer lantlig eller traditionell köksstil framhävs i bildform, på liknande sätt som i nyss nämnda kök. Men vad bidrar egentligen till att dessa kök uppfattas som lantliga? I huvudsak skulle jag säga att det beror på det användandet av "gammaldags" former, material och redskap vilka ges en betydelse av ursprunglighet, någonting som enligt Lagerqvist landsbygden snarare än staden har som uppgift att representera. Det finns i katalogen dock inga direkta referenser till landsbygden, som en lant-

lig placering av bostaden eller utplacerade färska råvaror, köket ska till synes gå att placera var som helst och använda hur som helst. De lantligt inspirerade köken framstår hos Ikea sällan som mer än en lämplig kuliss för deras övergripande ambitioner, att skapa moderna, praktiska och tillgängliga kök som blir en plats där individen kan förverkliga sina innersta drömmar.

Marbodal

Marbodal är en kökstillverkare med långa anor, företaget har tillverkat kök sedan 1924.³⁹ Marbodal säljer kök enligt koncepten *cottage*, *classic* och *modern*.⁴⁰ I serien *cottage* finns de kök som skulle kunna kategoriseras som lantkök:

Vill du ha den lantliga, rustika stilen med influenser från naturen? I så fall är detta din typ av kök.⁴¹

Återigen beskrivs lantkök som en specifik stil, alltså någonting som är materiellt snarare än baserat på ett visst användande. Hos Lidhult är lantköket ett formkoncept som bygger på det rustika och på naturen. Om det är naturliga material, eller naturen som i betydelsen ursprungligt och enkelt som åsyftas, framgår dock inte av denna inledande beskrivning.

De totalt åtta färdigställda köksmiljöer som visas upp i katalogen har det gemensamt att ytorna är generösa, med plats för antingen ett stort matbord i anslutning till köksutrustningen, eller en större köksö. Skärgården, fjällstugan, och landet anges som inspirationsmiljöer. Köken beskrivs med ord som "romantiskt", "lantligt", "ombonat", "mysigt", "ljus", "luftigt", "välkomnande", "funktionellt" och "inbjudande".

I katalogen finns människor avbildade på flera uppslag i iscensatta händelseförlopp. Köket Form i ljusgrått beskrivs i katalogen som en "inbjudande och öppen kökslösning med gott om ytor för både matlagning och umgänge"⁴² På den ena bilden som visar köket syns en man och ett barn förbereda mat vid köksön. Nedanför står en korg med kuddar klädda i traditionellt mönstrade kuddvar. På nästa bild, som visar en annan del av rummet, syns ett rustikt träbord med udda stolar med avflagande färg där flera generationer möts över en måltid bestående av i huvudsak bröd, sallad och vin – en kost som

för tankarna till medelhavet. Idéer om det kontinentala lantliga livet med rustik prägel möter i denna bild föreställningen om ett mer romantiskt svenskt allmoge.

Köket Lindö i färgen Crème beskrivs genom en bild som täcker ett helt uppslag. På bildens ena sida syns en kvinna som dricker kaffe iförd svarta gummistövlar, som om hon kommit in direkt från trädgårdslandet. På bildens andra sida sitter en man på en stol vid köksön och rensar nyplockade grönsaker vilka han förvarar i en stor flätad korg. De samtalar till synes med varandra. Hans träsckor står på golvet nedanför. Närheten till naturen och det enkla livet betonas effektivt i dessa bilder, och understryks ytterligare av bildtexten som säger att det är "ett romantiskt, lantligt kök inspirerat av den funktionella shakerstilen."⁴³ Att lantligt och romantiskt nämns i samma mening skapar en idé om att det lantliga förknippas med det bekymmerslösa

och det vackra. Att dessutom referera till den så kallade shakerstilen, som kännetecknas av det spartanska och praktiska, betonar också att lantlivet ses som enkelt och okomplicerat.⁴⁴

Ett intressant exempel från katalogen är *Koster i vitt* som beskrivs som ett skärgårdsinspirerat kök.⁴⁵ Bilderna visar upp ett stort, ljust och öppet rum med fönster som går hela väggen ner till golvet och där ett vattendrag skymtas utanför. I mitten står ett stort rustikt bord med slitna svarta sjuanstolar runt omkring. Inga människor syns på bild, men på köksbordet står två takeawaykartonger med thailändsk wok. För mig signalerar dessa kartonger i huvudsak två saker, dels att det nyss varit människor i köket, det vill säga att köket är en aktiv plats för möten och arbete, dels att dess människor är moderna och kombinerar sina drömmar om landsbygden och skärgården med en urban livsstil. Här kan landsbygdens enkelhet i form av det naturliga

FIGUR 2. Bilden från Marbodals kökskatalog visar ett lantligt inspirerat kök där en kvinna, iklädd leriga stövlar som om hon just kommit in från trädgården, samtalar med en man som sitter vid köksön och rensar nyplockade grönsaker som han förvarar i en stor flätad korg placerad på golvet. KÄLLA: Köket Lindö i färgen Crème, Marbodals nätkatalog, "Kök för livet 2013".

och autentiska sägas möta stadens enkelhet i betydelsen det snabba och bekväma.

Lidhult

Lidhult är ett småländskt företag som funnits sedan 1954. Företaget tillverkar enligt egen utsago hantverksmässiga kök med utgångspunkt i de småländska skogarna.⁴⁶ Lidhult marknadsför två köksserier, *Moderna* och *Klassiska*. I den klassiska serien ryms ett flertal koncept, till exempel Doven, Unnen, Kösen och Frillen. Dessa namn har en tydlig lokalförankring då de alla kommer från sjöar i närområdet.

Ett exempel på köket *Unnen* beskrivs i katalogen på följande sätt: "Detta ljusa och öppna kök är en fröjd för ögat. Formen för tankarna till svunna tider, samtidigt som köket uppfyller alla tänkbara krav på funktion".⁴⁷ Det är ett relativt litet kök med skåp på två sidor av rummet. Luckorna har en klassisk utformning med listprofiler, kromade knoppar och skålbleslag. Ett inbyggt motsatsförhållande blir tydligt i den korta beskrivande texten. Köket minner till *formen* om gamla tider medan *funktion* är någonting som kopplas till moderna och samtida lösningar. Det äldre förpassas till att enbart estetiseras och det praktiska kopplas till dagens moderna möjligheter, en idé som vid det här laget känns igen från de andra kökstillverkarna.

Köket *Frillen* finns i flera versioner i katalogen. Ett beskrivs med orden "När det moderna kryddas med en nypa nostalgi."⁴⁸ En modern spis står under den gamla murade spiskåpan och en äldre smal vedspis finns kvar bredvid. Luckorna har en enkel spegelprofil och knoppar med gammal känsla. Att anspela på nostalgi är ett uttalat mål med detta kök. Mötet mellan gammalt och nytt syns återigen, men till skillnad från tidigare exempel i denna text är utgångspunkten här istället det moderna som enbart har kryddats med dess motsats, det tillbakablickande. Det finns inga direkta referenser till natur eller land i texterna om köket, men skillnaden mellan hänvisningar till en outtalad historisk tid och landsbygden är många gånger svår att se, ett obestämt "förr i tiden" verkar många gånger betyda just landsbygden. Frillen kommer även i en version som ger "[e]n känsla

för det Franska köket"⁴⁹. Vad det franska består i är oklart, men fatet med citroner, flaskan med fin olja och kruckorna med färska kryddor är en tydlig ledtråd.

I serien klassiska kök återfinns också konceptet *Newport*. Detta namn saknar helt den lokalförankring de andra köken genom sina namn har givits. Namnet syftar med stor sannolikhet istället på den exklusiva turiststaden Newport i Rhode Island i de södra delarna av New Eng-

FIGUR 3. Bilden visar det dalaröda köket från Lidhult som på företagets hemsida beskrivs med orden "Var välkommen, kära du", hämtade från Karin och Carl Larssons hem Lilla Hytttä i Sundborn.

KÄLLA: Köket Newport Dalaröd, Lidhult, Lidhults hemsida <http://lidhults.se>, s. 58, 2014.

land, ofta använt i sammanhang där produkter i vad Strömberg kallar Newport-stilen saluförs. Han menar att detta är en del i en så kallad New-England-romantik där en dröm om ett lyxigt amerikansk fritidsliv utgör basen.⁵⁰ Nybakat bröd, kryddor, exklusiva förpackningar och redskap används i katalogen i sparsam mängd för att förhöja känslan av såväl lantlighet som lyx. Trots det icke svenskklingande namnet och referenserna till amerikanskt fritidsliv är Newportköken de som av Lidhult tydligast beskrivs i termer av historiska ideal och nationell förankring. En version beskrivs på hemsidan till exempel med dessa ord:

Hur kan man återskapa det bästa från förr? Kanske så här? I det här köket kan man nästan ana doften av nybakat bröd och färska kryddor. Med målade luckor i antikvitt, vitrinskåp i glas, handgjort kakel och tallrikskåp är detta NewPort-kök som en dröm från svunna tider. [...] ⁵¹

Andra ord som används för att beskriva köket är "genuint och charmigt", "traditionellt lantkök" eller "romantisk idyll med stil". Särskilt intressant är beskrivningen av det dalaröda Newportköket som finns på hemsidan, men inte i katalogen, där Lidhult lånar ett citat från entrén till Karin och Carl Larssons Sundborn. "Var välkommen, kära du" står det som för att ringa in att ambitionen med köket är trivsel och social samvaro. Men det är inte enbart idén om det trivsamma köket som reproduceras i denna korta säljtext och bildsvit. För en kritisk betraktare blir samtidigt kopplingen till den tid då den "svenska smaken" formerades också tydlig. Karin och Carl Larssons inredningsstil får ofta stå som förebild för det avskalade, blonda svenska inredningen med rötter i enkla allmogeideal och beskrivs inte sällan som starten på 1900-talets smakfostringsprojekt. Förmodligen är det de stora dimensionerna och påkostade detaljerna som gör att namnet Newport snarare än ett mer lokalförankrat namn används, som i de andra köken. Referenserna till lantliv blir därmed dubbla, medan namnet inrymmer det bekväma amerikanska fritidslivet omfamnar de beskrivande texterna och utformningen istället den enklare svenska allmogekulturen.

En lantlig dröm

I kökskatalogernas framställningar av det lantliga köket dominerar ljusa färger och det är rent och prydligt. En diskurs kring lantlighet och tradition skapas effektivt med hjälp av spegeldörrar och pärlspont, vitriner, öppna konsolhyllor, serveringsskåp, gammaldags beslag och blandare liksom vitvaror, inte sällan i "äldre stil". Som förstärkare används de ditplacerade detaljerna, nyplockade blommor och grönsaker, nybakat bröd, stövlar och träskor, flätade korgar och traditionellt utformade kuddvar samt utsikter över gröna trädgårdar eller vatten. Bland bilderna av det skira, romantiska köket finns också bilden av det rustika köket, med referenser till fjället eller en kontinental livsstil. Där dominerar omålat trä, mönstrat kakel och stora massiva bord. Blandning av idéer från olika tidsepoker, olika samhällsklasser, olika delar av landet och världen vävs i katalogerna samman till en mix som kallas lantlig stil. Det finns emellertid ingen egentlig konsensus om vad denna stil innebär, men äldre former och tilltagna ytor med plats för umgänge och matlagning går igen i berättelserna om det lantliga köket.

Betydelsen av vad det lantliga innebär kan synas begränsad i de studerade diskursinstanserna. I kökskatalogerna är det, precis som Miles och Miles konstaterar angående Celebration, ett urval av historien som presenteras, valt för att skapa en säljbar produkt.⁵² Den "lantstil" som presenteras har förstås aldrig funnits i någon renodlad form. Företagen försöker skapa en sammanhållen stil som *framstår* som naturlig och autentisk. I de enklare stugorna på landsbygden fanns in på 1800-talet inte några separata kök alls.⁵³ Köken i hus byggda före 1930-talet, oavsett om de låg på landet eller i staden, var dessutom inte utformade efter någon standardiserad mall.⁵⁴ De presenterade lantköken är många gånger påkostade och exklusiva med dyra material i bänkskivor och luckor, tvärtemot landsbygdens traditionella arbetskök. Det skapar en drömbild av och en föreställning om ett lyxigt lantliv långt från verklighetens lantliga kök där köket inte sällan var en arbetsplats i lant-hushållen. Bilden av landsbygden som det oför-

störda, ursprungliga, trygga och lugna, så som Lagerqvist också beskriver torpdrömmen, blir tydligare i kökskatalogerna än i berättelserna om den öppna planlösningens arkitektur.⁵⁵ Här är det dessutom, som redan konstaterats, främst det materiella, framför livsstilen, som konstrueras, även om det sociala umgänget kring matlagningen även är viktigt i berättelserna om lantköken. Målet att vara historiskt korrekt syns dock ingenstans i det studerade materialet.

Parallellt med den lantliga drömmen och idéerna om det enkla livet skapas också diskursiva föreställningar om det moderna livet, helt i linje med Martins Holmberg analys av bostadsannonser.⁵⁶ Det enkla livet, så som det presenteras i berättelserna om nya lantkök, innebär inte att leva nära naturen i ett liv som är så ursprungligt och avskalat som möjligt, utan det enkla livet innebär framför allt ett liv *förenklat* av allsköns moderna tekniska lösningar som inbyggda vitvaror och avancerade apparater. Ibland är maskiner dolda för att helhetsintrycket av gammal stil ska lyftas fram, ibland synliga för att mötet mellan gammalt och nytt ska betonas. Här är det återigen givande att hänvisa till Cecilia Trenters tankar om hur mötet mellan det nostalgiska och det utopiska skapar en gemensam idé om någonting bättre.⁵⁷ Det bästa från förr möter det bästa från nu och skapar tillsammans en ny framtid. Formen får dock många gånger dölja funktionen. Vad som visas upp kan beskrivas som det moderna livet maskerat till det "enkla" livet på landet.

Det är tydligt att det återigen handlar om en typ av historiebruk, ett användande av historiska referenser och ett skapande av synen på historia, genom producerandet av berättelser om lantliga kök. Men vilken historia är det som brukas, och vad gör historien med samtiden? Här är det återigen en kombination av att det var bättre förr och vi kan lära av historien, med idén om framsteg. Allt har hänt, men samtiden kan kombinera det bästa från äldre händelser med nya framsteg till någonting helt nytt, fast förankrat i en gemensam historia. Det samtida lantköket blir på så vis bärare av ett budskap genom att fungera som en symbol för att vi trots allt inte har avskilts från vår historia.

Avslutande diskussion

Efter genomgången av de två fallstudierna står det klart att föreställningar om landsbygden figurerar på en rad olika sätt i de två exemplen. Där den öppna planlösningen främst framställs som en bostadstyp som rekonstruerar historiska sätt att leva på, framstår lantköket som en del av bostaden som återskapar former från förr. I den öppna planlösningen är återtagandet av någonting glömt centralt, i lantköket handlar det snarare om att spinna vidare på en aldrig utdöd tradition. Det gemensamma är referenserna till en historiskt och tidsmässigt obestämd plats från det förgångna, nämligen landsbygden.

Rent diskursivt skapas bilden av landet på i huvudsak två olika sätt i det studerade materialet. Det finns de mer explicita kopplingarna, i ord jämförelsen mellan den öppna planlösningen och bondens storstuga eller i termerna lantkök och lantlig dröm och i bild exempelvis lantliga omgivningar och nyplockade blommor och grönsaker. Dessa är svåra att missta som referenser till landsbygd. Det finns även de mer implicita kopplingarna, också dessa såväl i ord som i bild. Några av dessa mer implicita begrepp är naturlig, ursprunglig, autentisk, nostalgisk eller romantisk och i bild leriga stövlar, klassisk design, skira gardiner och randiga kuddar. Det senare är exempel på hur ord och bilder diskursivt laddas med vissa betydelser vilka kräver insikter i diskursens regelverk för att fullt ut kunna förstås.

Både i exemplet med den öppna planlösningen och i exemplet med lantköken ryms en längtan till landsbygden vilken skulle kunna ses som ett sätt att drömma sig bort, såväl till en annan plats som till en annan tid. Drömmen om landsbygden kan sägas innefatta två huvudsakliga delar som delvis befinner sig i motsatsförhållande till varandra, men med den gemensamma nämnaren att de båda går ut på att skapa ett bättre liv för bostadens innevanare. Den första delen kan sägas vara drömmen om det ursprungliga, där förankringen i en nostalgisk syn på det sociala livet på landsbygden och i bondesamhället är central. Den andra utgörs av drömmen om det nya, om ett liv som kan erbjuda någon-

ting som människor inte haft förut, som stora, öppna ytor, socialt umgänge kring matlagning, välfungerande maskiner, köksö och personlig inredning. Drömmen om landsbygden, som den gestaltas i berättelserna om lantköket och den öppna planlösningen, ska således på samma gång representera vår tid, det "moderna sättet" att leva på med ett förenklat liv i en miljö som framhäver den som bor där, och vara en förankring i gångna tider när hemmet och köket var en naturlig samlingsplats. Liksom Martins Holmberg konstaterar synliggör mötet mellan gammalt och nytt samtidigt hur människor idag ser på historia och modernitet. Genom användandet av historia konstrueras vår syn på vår egen samtid, och på vår framtid, och genom att betona det moderna synliggörs det som ses som historiskt.

I denna text framstår landsbygden emellertid som odefinierad både i förhållande till plats och till tid. Det står dock klart att det inte är dagens storjordbruk med massproduktion och företagsdrift som förkroppsligar drömmen, utan det småskaliga livet, närheten till naturen och till andra människor. Det handlar om den landsbygd och den nästan konserverade tid som Lagerqvist beskriver i förhållande till torpet och som enligt henne också ligger nära en beskrivning av svenskhet. Landsbygden och bondesamhället fungerar i berättelserna om den samtida bostaden som symboler för ett ursprungligt Sverige som hos Lidhult effektivt personifieras av Karin och Carl Larsson. Liknande beskrivningar av landsbygd och av svenskhet baseras dock på en begränsande syn på bägge kategorier, vilka verkar såväl uteslutande som romantiserande. Samtidigt finns också drömmen någon annanstans, en plats som inte är Sverige. Den amerikanska Newportstilen och hänvisningarna till Frankrike är två exempel på hur lantköken också ska tillfredsställa denna längtan bort.

Synen på landsbygden kontra staden kan också sägas bli konstruerad i det studerade materialet. Medan landsbygden, som flera gånger konstaterats, representerar det ursprungliga, trygga och oföränderliga ses staden som det moderna, snabba och nya. Detta blir särskilt tydligt i undersökningen av Hammarby sjöstad, en stadsdel

som beskrivs som en del av innerstaden, trots dess placering utanför Stockholms tullar, och där stadskvalitéer som exempelvis modern, kreativ, social och miljövänlig effektivt knyts till området genom valet att ta med stad i namnet.⁵⁸ Referenser till bondens storstuga blir i detta sammanhang en uppenbar kontrast till övriga värden som knyts till området och understryker också synen på landsbygden som stadens antites.

Drömmen om landet i staden kommer också till uttryck på andra håll än hos den öppna planlösningen eller i det urbana lantköket. I det moderna, urbana samhället finns flera referenser till en föreställd lantlig livsstil. Ursprunglighet är ledord i många populära produkter och aktiviteter. Surdeg, korvstoppling, syrade grönsaker, långkok, stadsnära hönsbäddar, stickintresse, urban farming, gerillaodlingar och det ekologiska intresset är några exempel. Även här är det dock en mycket tillrättalagd och romantiserad bild av svunna tiders livsstil och mathållning som betonas. Här görs ingenting för att man måste, utan för att man kan. I inredningstidningar och andra inredningsreportage marknadsförs också den "lantliga inredningsstilen". Denna verkar innebära vitmålade möbler, pastellfärgade textilier, blommor, spetsar och slitna inredningsdetaljer. Ibland kallas denna inredningsstil även för shabby chic. Det handlar antingen om äldre möbler som fräschats upp med lite vit färg som gärna får se avflagnad ut eller om nya möbler som tillverkas för att ges ett gammalt och använt utseende. Flera stora loppmarknader blandar äkta gammalt med nyproducerat i gammal, lantlig stil.⁵⁹ Det lantliga blir här helt och hållet förminskat till en "stil", någonting ytligt. Estetiseringen av livet på landsbygden är lika uppenbar i det studerade materialet. Det lantliga köket är vitt, ljus och rent med plats för arbete och umgänge och den öppna planlösningens storstuga samlar människor kring en fiktiv eld. Längtan till landet har som visats återkommit i bostadshistorien i en i huvudsak romantiserande kontext. Det som är uppenbart i detta sammanhang är hur längtan görs till en produkt i ett konsumtionssamhälle. Att anspela på människors nostalgiska längtan bort är också, med Per Strömbergs terminologi, en effektiv säljstrategi vid försäljningar av såväl

den öppna planlösningens bostad som av lantköken. I slutändan handlar det för företagen om att hitta sätt att sälja sina produkter och tjäna pengar. Detta påminner om det konstaterande etnologen Maria Strannegård gör i sin avhandling om så kallade livsstilshotell, när hon hävdar att dessa hotells huvudsyfte är att tillhandahålla en konsumtion av känslomässiga upplevelser. Hon placerar denna företeelse i vad hon kallar en "känsløkonomi", det vill säga ett ekonomiskt system där möjligheten till verklighetsflykt är betydelsefull och där "emotionella värden blivit hårdvaluta".⁶⁰ Längtan till landet så som den kommer till uttryck i det studerade materialet kan delvis förklaras med idéer om livsstils-konsumtion, där målet att uppleva någonting annorlunda står i fokus. Men det handlar inte enbart om att konsumera sig till en annan plats eller värld, utan också om att skapa sig ett nytt jag, något Strannegård likväl diskuterar. Hon menar att det skett en uppenbar estetisering av vardagslivet de senaste årtiondena där viljan att uttrycka sin personlighet genom design blivit allt viktigare.⁶¹ Detta syns tydligt i såväl den öppna planlösningens genomdesignade utformning där allt bli synligt som i lantköken tillrättalagda historiska former.

I berättelserna om den öppna planlösningen och om lantköket blir också flera andra samhälleliga normer och ideal tydligt formulerade och reproducerade. Det sociala familjelivet framstår som centralt, både i den öppna planlösningens livsstil och i livet kring lantköket. I de studerade beskrivningarna av lantköken målas en bild upp av gemensam matlagning, helst från grunden av egenodlade råvaror med resultat som sedan intas vid gemensamma måltider. De gånger människor syns i bild i köksproducenternas kataloger står det familjecentrerade livet i fokus. Det sociala betonas också gång på gång i bildtexterna. Samma sak är det med den öppna planlösningens funktion som en lantlig stuga. I min avhandling konstaterar jag att det är just kärnfamiljen som står i fokus i de studerade berättelserna om denna boendeform. En kärnfamilj som dessutom förväntas att ständigt befinna sig på samma yta och dela måltiderna kring köksbordet.⁶² Det sociala, matcentrerade

livet är i båda fallen tätt sammankopplat med en klassaspekt som framträder tydligt i det studerade materialet. Det krävs tid både att odla och laga egen mat och att njuta av den i andras sällskap. Det är dessutom, Ikea undantaget, påkostade lantkök med exklusiva material och dyra maskinflottor som marknadsförs i katalogerna. Den nybyggda bostaden med öppna planlösningen byggs inte sällan i utföranden och i områden som även de ligger över snittet i pris, både när det gäller bostadsrätter och hyresrätter. I de studerade exemplen kostar det därför att leva den lantliga drömmen.

MAJA WILLÉN är fil.dr i konsthistoria och verksam som forskare och lärare vid Stockholms universitet. Hennes avhandling *Berättelser om den öppna planlösningens arkitektur. En studie av bostäder, boende och livsstil i det tidiga 2000-talets Sverige* (2012) behandlar genomslaget av öppen planlösningen i svensk samtida bostadsarkitektur och hur ideal kring livsstil, klass, och identitet knyts till denna bostadstyp. Willén arbetar för närvarande med forskningsprojektet "Drömmen om det moderna sekelskiftet", ett projekt som bland annat syftar till att undersöka hur äldre bostäder anpassas till samtida livsstilideal.

maja.willen@arthistory.su.se
Konsthistoriska institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Noter

- 1 Fairclough 1992, s. 60.
- 2 Miles & Miles 2004, s. 100, 101 och 103.
- 3 Se till exempel CNU (Congress For The New Urbanism), en organisation för företrädare av Nyurbanism, som med new urbanism avser skapandet av grannskap, en uppvärdering av urbanism, smidiga transportsystem, gemensamma utrymmen, hållbart byggande och återställande insatser i befintlig miljö. http://www.cnu.org/Intro_to_new_urbanism, 2/10-2013.
- 4 Ramberg 2012, s. 213.
- 5 Ramberg 2012, s. 213.
- 6 Ramberg 2012, s. 217–218.

- 7 Orrskog 2005, s. 35.
- 8 Martins Holmberg 1997, s. 56-64.
- 9 Aronsson 2004, s. 17.
- 10 Aronsson 2004, s. 17-18.
- 11 Aronsson 2009, s. 57.
- 12 Aronsson 2009, s. 15-17.
- 13 Aronsson 2009, s. 22.
- 14 Trenter 2009, s. 131.
- 15 Trenter 2009, s. 132.
- 16 Trenter 2009, s. 131-132.
- 17 Strömberg 2007, s. 208.
- 18 Ramberg 2012, s. 216.
- 19 Lagerqvist 2011, s. 169, 195-196.
- 20 Willén 2012, s. 11.
- 21 Willén 2012, s. 89.
- 22 Willén 2012, s. 68.
- 23 Willén 2012, s. 68.
- 24 Willén 2012, s. 68.
- 25 Strömberg 2007, s. 208.
- 26 Willén 2012, s. 66 och 70-71.
- 27 Björklund 2000, s. 80 och 85.
- 28 Lagerqvist 2011, s. 189.
- 29 Lagerqvist 2011, s. 196.
- 30 Orrskog 2005, s. 35.
- 31 Aronsson 2009, s. 15-17.
- 32 Trenter 2009, s. 131-132.
- 33 Palmqvist 1995, s. 33.
- 34 Willén 2012, s. 70 och 79.
- 35 Sommaren 2013 lanserades ett nytt kökssystem när 20 år gamla Faktum byttes ut mot Metod. Större variationsmöjlighet, flexibilitet och personlighet ligger enligt Ikea bakom beslutet att gå ifrån det äldre systemet. Mikael Ivanov, "Ikeas största förändring på 20 år" www.di.se/artiklar/2013/3/6/ikeas-storsta-forandring-pa-20-ar/?qr=i-dag, 5/8-2013.
- 36 Ikeas digitala kökskatalog, onlinecatalogue.ikea.com/SE/sv/Range_Brochure_New_Kitchen, s. 11-12 och 17.
- 37 Ikeas digitala kökskatalog, s. 22.
- 38 Ikeas digitala kökskatalog, s. 22.
- 39 "Kök för livet 2013", np.netpublicator.com/netpublication/no7059201, s. 7.
- 40 Marbodals nätkatalog, s. 11.
- 41 Marbodals nätkatalog, s. 11.
- 42 Marbodals nätkatalog, s. 16.
- 43 Marbodals nätkatalog, s. 18.
- 44 Shakerstil kallas den inredningsstil som inspirerats av den asketiska frikyrkorörelsen Shakers. Möblerna skulle vara enkla och praktiska utan onödiga utsmyckningar.
- 45 Marbodals nätkatalog, s. 24.
- 46 Lidhults hemsida, lidhults.se/index.php?page=106, 8/8-2013.
- 47 Lidhults katalog, lidhults.se/files/Lidhult_2011_6_utgavan.pdf, s. 9.
- 48 Lidhults katalog, s. 11.
- 49 Lidhults katalog, s. 12-13.
- 50 Strömberg 2007, s. 270.
- 51 Lidhults hemsida, <http://lidhults.se/index.php?page=286>, 2/10 2013.
- 52 Miles & Miles, 2004, s. 100, 101 och 103.
- 53 Palmqvist 2005, s. 33.
- 54 Gejvall 1987 (1954), s. 42.
- 55 Lagerqvist 2011, s. 196.
- 56 Martins Holmberg 1997, s. 56-64.
- 57 Trenter 2009, s. 131-132.
- 58 Tunström 2010, s. 44-45.
- 59 Ett exempel är den välkända jätteleppisen Östregårds *antik och loppmarknad* i Moheda som anammat trenden med "shabby chic" genom att ge denna "stil" en egen hörna, ostregard.se/sortiment/, 24/6-2013.
- 60 Strannegård 2009, s. 162 och 178.
- 61 Strannegård 2009, s. 65.
- 62 Willén 2012, s. 43 och 89.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Hemsida för CNU (Congress For The New Urbanism), www.cnu.org/Intro_to_new_urbanism (2013-10-02).
- Ikeas digitala kökskatalog, onlinecatalogue.ikea.com/SE/sv/Range_Brochure_New_Kitchen.
- Ikeas hemsida, ikea.com/se/sv/catalog/categories/departments/kitchen/ (2013-06-15).
- Ivanov Mikael, "Ikeas största förändring på 20 år", di.se/artiklar/2013/3/6/ikeas-storsta-forandring-pa-20-ar/?qr=i-dag, (2013-08-05).
- Lidhults hemsida, lidhults.se/?lang=o&crnd=59328 (2013-06-18).
- Lidhults hemsida, lidhults.se/index.php?page=106 (2013-08-08).
- Lidhults hemsida, lidhults.se/index.php?page=28 (2013-05-14).
- Lidhults hemsida, lidhults.se/index.php?page=65 (2013-04-16).
- Lidhults katalog, lidhults.se/files/Lidhult_2011_6_utgavan.pdf.
- Marbodals nätkatalog, "Kök för livet 2013", np.netpublicator.com/netpublication/no7059201.
- Östergård antik och loppis, ostregard.se/sortiment/ (2013-06-24).

Tryckta källor och litteratur

- Aronsson, Peter, 2004, *Historiebruk: Att använda det förflutna*, Lund.
- Aronsson, Peter, 2009, "Historia som förebild", i Peter Aronsson (red.), *Platser för en bättre värld. Auschwitz, Ruhr och röda stugor*, Lund.
- Björklund, Eva, 2000, "Allrum eller salong. Folk och herrskap i den svenska bostadens utveckling", i Christina Engfors (red.), *Hem i förvandling*, Stockholm.
- Dovey, Kim, 2008 (1999), *Framing places. Mediating power in built form*, London.
- Fairclough, Norman, 1992, *Discourse and social change*, Cambridge.
- Gejvall, Birgit, 1987 (1954), *1800-talets Stockholmsbostad: en studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Stockholm.
- Lagerqvist, Maja, 2011, *Torpets transformationer. Materialitet, representation och praktik från 1850 till 2010*, Stockholm.

- Martins Holmberg, Ingrid, 1997, "Uppfinningsrika möten med det förflutna. Om historiens värde speglad i bostadsrättsannonsen", *Nordisk Arkitekturforskning* 4 (s. 56–64).
- Miles, Steven & Miles, Malcolm, 2004, *Consuming Cities*, New York.
- Orrskog, Lars, 2005, "Stora och små berättelser om svenskt stadsbyggande", i Ola Broms Wessel, Moa Tunström & Karin Bradley (red.), *Bor vi i samma stad? om stadsutveckling, mångfald och rättvisa*, Stockholm.
- Palmqvist, Lena, 2005 (1995), "Bondebebyggelsen", i Tomas Hall & Katarina Dunér (red.), *Svenska hus. Landsbygdens arkitektur – från bondesamhället till industrialism*, Stockholm.
- Ramberg, Klas, 2012, *Konstruktioner av framtidens stad. Arkitektävlingar om bostäder och stadsdelar i Sverige 1989–2003*, Stockholm.
- Strannegård, Maria, 2009, *Hotell speciell. Livsstilskonsumtion på känslornas marknad*, Malmö.
- Strömberg, Per, 2007, *Upplevelseindustrins turistmiljöer. Visuella berättarstrategier i svenska turistanläggningar 1985–2000*, Uppsala.
- Treter, Cecilia, 2009, "Tre vägar mot framtiden. Industrimiljöer som nostalgiska utopier", i Peter Aronsson (red.), *Platser för en bättre värld. Auschwitz, Ruhr och röda stugor*, Lund.
- Tunström, Moa, 2010, "Ditt namn ska vara stad", *Arkitektur* nr 5 (s. 44–45).
- Willén, Maja, 2012, *Berättelser om den öppna planlösningens arkitektur. En studie av bostäder, boende och livsstil i det tidiga 2000-talets Sverige*, Stockholm.

The lure of the countryside Open-plan configurations and modern country kitchens

By Maja Willén

Summary

This text studies the formulation of a desire for rural living in relation to two contemporary housing phenomena, namely open-plan configuration and the country kitchen. Narratives about open-plan architecture sometimes make reference to the traditional farmhouse living room, the open space being thought of as a unifying social area centring on mealtimes and the preparation of meals. But where, formerly, a fire would have been burning, we now have a kitchen island, and the absence of walls means that everyone can be together all the time. My example is based on case studies of Hammarby Sjöstad, a new Stockholm residential development. If a notionally original lifestyle is described in these narratives, the country kitchen amounts instead to a material recreation. Country kitchen options

have been studied in kitchen catalogues from Ikea, Marbodal and Lidhult. The kitchens are invariably large, well-lit and furnished with "old-style" cupboard doors and white ware. Accessories such as vegetables, dirty boots and striped pillow cases recall the countryside, adding a romantic undertone.

The use of rural references is described in the text as a kind of historicism, with selected ideas of a past agrarian society serving to anchor the present age in a wider context. At the same time, we are obviously dealing here with an idealisation and aestheticisation of the countryside in which only things now viewed in a positive light are brought into the open. This can be described as a kind of nostalgic retrospect converging with ideas of a better future.

Keywords: Domestic architecture, countryside, open plan living, country kitchens, lifestyle

En representativ och rättvisande utställning?

”Arkitekternas höstsalong” 1950 och SAR:s informationsproduktion

av Stina Hagelqvist

Den svenska efterkrigsarkitekturen förknippas inte sällan med folkhemmet, bostadsbyggande och projekt som stjärnhusen i Rosta, Örebro av Sven Backström och Leif Reinius, grannskapsområdet Årsta med centrum av Erik och Tore Ahlsén i Stockholm och Ralph Erskines radhus i Gytterp, Västmanland, för att nämna några projekt som uppmärksammas i guideböcker, antologier och monografier om 1940- och 1950-talets arkitektur. Man skulle kunna hävda att områdena tillhör en svensk arkitekturhistorisk kanon. Varför påträffas just de här områdena återkommande i den arkitekturhistoriska litteraturen? Är de mer intressanta, genomtänka, trivsamma eller t.o.m. bättre än exempelvis Fröslunda i Eskilstuna, Österängen i Jönköping eller Ljura i Norrköping? Vad har de gemensamt och vad motiverar att dessa och inte de tre sistnämnda inkluderats i efterkrigstidens arkitekturhistoriografi? Frågorna kan tyckas bana om det inte vore för att historieskrivning som en form av kunskapsproduktion också innebär maktutövning såtillvida att den som har makt också besitter positionen att avgöra vad som är relevant kunskap, för att förenkla Michel Foucaults teser.¹

En egenskap förstnämnda projekt delar, är att de visades på Svenska Arkitekters Riksförbunds (SAR) utställning ”Arkitekternas höstsalong” vid Nationalmuseum 1950. En annan att de ur SAR:s perspektiv betraktades som representativa.² För vad, får tillsvidare utgöra en obesvarad fråga.

SAR förstod höstsalongen som ”en orientering” och skrev något motsägelsefullt i utställningskatalogen att man önskade ge ”en allmän, om än begränsad uppfattning av nutida svenska arkitektur”.³ Vad innebar det egentligen?

Höstsalongen utgör ett exempel på SAR:s relativt omfattande informationsverksamhet, vilken förutom utställningar också inkluderade bokutgivning, pressinformation, bildarkiv, bibliotek, radioföredrag m.m. SAR hade 1945 inrättat en informationsnämnd för att tillgodose en ökad efterfrågan på informations- och bildmaterial från framför allt press och utländska arkitekter.⁴ Arkitekturutställningar var inga ovanligheter vare sig på kontinenten eller i Sverige, utan bör bl.a. ses i ljuset av den dramatiskt ökade produktionen och användningen av information, propaganda och marknadsföring som 1900-talets första hälft bevittnade.⁵ Även övriga nordiska arkitektförbund anordnade utställningar och det var med norska arkitektförbundet NAL:s årliga ”Arkitektens høstutstilling” för ögonen som SAR 1949 beslutade att anordna en höstsalong.⁶ I Finland etablerades vidare ett arkitekturmuseum redan 1956 för spridandet av information om den finska samtidsarkitekturen utomlands medan SAR från 1945 regelmässigt anordnade vandringsutställningar på kontinenten i samarbete med Svenska Institutet. Vid 1950-talets början framhölls informationsnämnden som ett av SAR:s allra viktigaste organ.⁷ Verksamheten tycks ha varit framgångsrik. Det är ingen slump att

det råder stor överensstämmelse mellan historiografin över efterkrigstidens arkitektur och de projekt och upphovsmän som SAR gav utrymme åt i publikationer och utställningar. Frågan som infinner sig är: hur gick det till?

Jag skall i det följande med utgångspunkt i SAR:s utställning "Arkitekternas höstsalong" undersöka och diskutera SAR:s användning av utställningen som informationsmedium och den bild av tidens arkitektur som höstsalongen producerade. Med begreppet bild avses här en konstruktion, en visuell och språklig föreställning. Kritiskt för det begreppsliggörande av tidens arkitektur som salongen innebär, är vilka projekt SAR ansåg lämpliga att ställa ut och hur SAR förstod dem, d.v.s. hur dessa bildligt och bokstavligt ramades in. I centrum för artikeln står därför å ena sidan SAR:s informationsverksamhet och höstsalongen, å andra sidan urvalsprocessen som föregick utställningen, projekten som valdes ut till utställningen och utställningens organisation och gestaltning. Urvalsprocessen i egenskap av en potentiell förhandlingssituation liksom valet av ledamöter i kommitté och jury blottlägger vidare maktförhållanden, intressen och föreställningar om representativitet och kvalitet.⁸

Ur ett professionssociologiskt perspektiv förklaras arkitektkårens allt ökande användning av olika massmedia som utställningar och tidskrifter under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första, med behovet av ökad synlighet och nödvändigheten att upprätta en marknad för de tjänster som man erbjöd.⁹ Utställningar liksom andra massmedia har emellertid andra kritiska funktioner för såväl arrangör som allmänhet än sin marknadsskapande uppgift. Utställningar kan med utgångspunkt i Pierre Bourdieus fältteori förstås som sammanhang i vilka symboliskt kapital manifesteras och fördelas, d.v.s. som konsekractionsinstanser. En utställning kan således innebära en maktdemonstration men beroende av omständigheter kan en utställning även ifrågasätta rådande maktförhållanden och förhärskande föreställningar om på fältet viktiga frågor.¹⁰ Med utgångspunkt i Michel Foucaults diskursbegrepp kan utställningar vidare sägas artikulera och reproducera föreställningar och normer. Inte minst har diskursbegreppet syn-

liggjort massmedias betydelse för arkitekturens begreppsliggörande och bidragit till omfattande forskning kring frågor om hur arkitektur medieras och representeras i tidskrifter, fotografier och utställningar.¹¹ Vilken arkitektur som förmedlas och hur är avgörande för de diskurser som produceras och reproduceras, något som föreliggande artikel tar fasta på. Undersökningen kretsar således kring företeelser som makt, kunskapsproduktion och kanonisering. Kanon i sig är inte intressant att studera utan det är praktikerna, processen, den upprepade användningen av samma troper och exempel i utställningar, bokutgivning, undervisning och forskning som bör granskas liksom villkoren för urvalet.¹² Arkitekternas höstsalong 1950 kan ur dessa perspektiv ses om en instans och ett moment av maktutövande, kunskapsproduktion och kanonisering.

Höstsalongen erbjuder genom sitt rikhaltiga källmaterial en möjlighet att i detalj studera ovannämnda företeelser. Medan SAR:s övriga utställningar inte har lämnat några större arkivaliska spår finns korrespondens, mötesprotokoll och förteckningar över presumtiva utställningsobjekt rörande "Arkitekternas höstsalong" bevarade i Sven Backströms och Leif Reinius arkiv vid Arkitektur och designcentrum, f.d. Arkitekturmuseet. Här finns också fotografier av utställningen i form av glasnegativ som fotografen Sune Sundahl tagit på uppdrag av bl.a. Nationalmuseum och som i viss mån dokumenterar utställningen. Handlingarna ger tillsammans med rapporteringen i medlemsbladet *Arkitekten* en mycket god inblick i planeringen av utställningen, valet av utställningsobjekt liksom en uppfattning om hur utställningen fysiskt organiserades och gestaltades.

Rättvisande och lämplig information

SAR:s beslut 1945 att etablera en informationsnämnd visar på den betydelse förbundet tillskrev informationsproduktion och antyder en föreställning om att information och informationsflöden var möjliga att påverka och kontrollera. Informationsnämndens instruktioner har en instrumentell prägel och enligt SAR ägnade

informationsnämnden sig åt "[...] att sprida *saklig* upplysning inom arbetsområdet [...]". I beskrivningen av informationsnämndens uppgifter 1945 står att läsa att denna skulle "bidraga till att fackfrågor i pressen blir *riktigt* och *sakkunnigt* behandlade [...]" (mina kursiveringar).¹³ Normativa utsagor av liknande slag påträffas med relativ regelbundenhet. SAR menar således att information inte bara kunde vara bättre eller sämre utan också rätt eller fel. Medan det egna perspektivet uppfattades som det sakliga och rätta perspektivet, ansågs den bild pressen förmedlade som bitvis missvisande samtidigt som allmänheten betraktades som okunnig och felunderrättad. Journalisten, skriver SAR:s informationssekreterare Thomas Paulsson 1954, "[...] måste ges kunskap" (min kursivering), eftersom denne var lekman.¹⁴ SAR:s inställning förefaller främst ha varit en fråga om att bibringa allmänheten en bestämd förståelse för arkitektens arbete och för samtidsarkitekturen. SAR:s perspektiv tydliggörs i resonemangen rörande det bildarkiv som informationsnämnden påbörjade 1947. Till bildarkivet sökte man de "stora numren", projekt av "av intresse" och vad som var "särskilt typiskt för nutida svensk arkitektur". SAR eftersträvade också att inkludera "föredömliga byggnader".¹⁵ Språkbruket är tydligt värderande och indikativt för vad SAR förstod som lämpligt och rättvisande. Begreppen beskriver här egenskaper som SAR eftersträvade hos den arkitektur som skulle ställas ut eller publiceras. SAR gjorde m.a.o. en kvalitetsbedömning vid urvalet av projekt till bildarkivet. Detsamma gällde sannolikt projekten till höstsalongen. SAR:s informationsverksamhet kan således tolkas som en strategi att begreppsliggöra den samtida arkitekturen enligt ett specifikt mönster, ett mönster som mot bakgrund av SAR:s stadgar skulle värna den svenska arkitekturens och arkitektkårens intressen.¹⁶ Ur detta perspektiv framstår SAR:s egenproducerade utställningar som särskilt viktiga. Här kunde SAR helt kontrollera vilken arkitektur som ställdes ut och hur den förmedlades genom utställningarna. Projekten kan vidare förstås artikulera bilder som SAR ansåg var lämpliga vilket gör dem intressanta ur ett forskningsperspektiv. Man kan således fråga sig vad som definierade

lämplighet och vad en rättvisande utställning innebar.

SAR håller salong

Begreppet salong användes redan vid utställningsbeslutet och anspelar på att utställningsformatet skulle vara årligen återkommande och att denna utställning skulle skilja sig från förbundets övriga utställningsproduktion. Framför allt ger valet av utställningsnamn associationer till noga utvalda utställningsobjekt och till smaknormerande och kvalitetsdefinierande funktioner. I ljuset av informationsnämndens strategi att utgå från kvalitet är valet att hålla salong logiskt. Salongerna fungerade från 1700-talets mitt till 1800-talets sista decennier som konsekrationstanser och var platsen där kvalitetsfrågor avgjordes och folket bildades.¹⁷ Också utställningslokalen, Stensalen på Nationalmuseum, anknuter till salongsidén och understryker utbildande och upplysande syften. Förstahandsvalet i lokalfrågan var emellertid Konstakademin vilket visar på kårens sociala förbindelser med akademien och relationen till äldre utställningspraktiker. Den tänkta utställningssalen var dock bokad för flera år framöver vilket omöjliggjorde en lokalisering av höstsalongen dit. Galleriet Färg och Form fördes fram som ett både möjligt och tillgängligt alternativ men valdes sannolikt bort till förmån för Nationalmuseum.¹⁸ Enligt SAR begränsade Stensalen p.g.a. sin storlek antalet projekt och bestämde dessutom typ av utställningsmaterial: "Då utställningsobjekten strängt begränsats av att utställningen äger rum i en *pretentiös* lokal vill kommittén ytterligare framhålla önskvärdheten av originalritningar [...]" (min kursivering), skriver utställningskommisarien Hans Asplund till deltagarna i salongen.¹⁹ Inte osannolikt var det tvärtom. Kanske var det tanken på en salong som både bidrog till betoningen på originalmaterial och lokalval. Man kan tänka att Nationalmuseum, liksom förstahandsvalet Konstakademin, erbjöd en fysisk och symbolisk inramning åt salongen som passade förbundets syften bättre än galleriet Färg och Form.

Mot bakgrund av det begränsade antalet utställningsobjekt och SAR:s anspråk på att själv

producera information som var saklig och rättvisande kan man tänka att urvalsprocessen blev kritisk för utställningens innehåll. Valet av ledamöter till utställningsjuryn blir i sammanhanget betydelsefullt. Juryledamöternas kompetens och uppfattning om vilka projekt som var lämpade för utställningsändamål påverkade m.a.o. utställningens innehåll. Valet av juryledamöter får vidare konsekvenser för huruvida bedömningsprinciper och kvalitetskriterier upprätthålls eller omförhandlas. Juryledamöterna fungerar också som grindvakter såtillvida att de reglerar tillträdet till offentligheten. Vid tiden för höstsalongen var de SAR-anslutna arkitekternas marknadsföringsmöjligheter begränsade och annonsering reglerad. Pressens rapportering skulle enligt SAR vara saklig och publicitet skulle vara lojal. Detta innebar att det var projektens kvalitet snarare än arkitektens kompetens och sociala nätverk som skulle ligga till grund för urval och medial uppmärksamhet.²⁰ Tillträdet till det offentliga rummet i form av höstsalongen var således villkorat. Därför anförtröddes urvalet utställningsobjekt enbart arkitekter som SAR hade förtroende för och som SAR ansåg kunde bedöma vad som utgjorde kvalitet. Utställningsjuryn påminner härvidlag om en tävlingsjury.²¹ Till skillnad från en tävlingsjury kunde SAR ifråga om höstsalongen dock besluta vilka arkitekter som utgjorde lämpliga kandidater till juryn utan inblandning av en tävlingsarrangör.

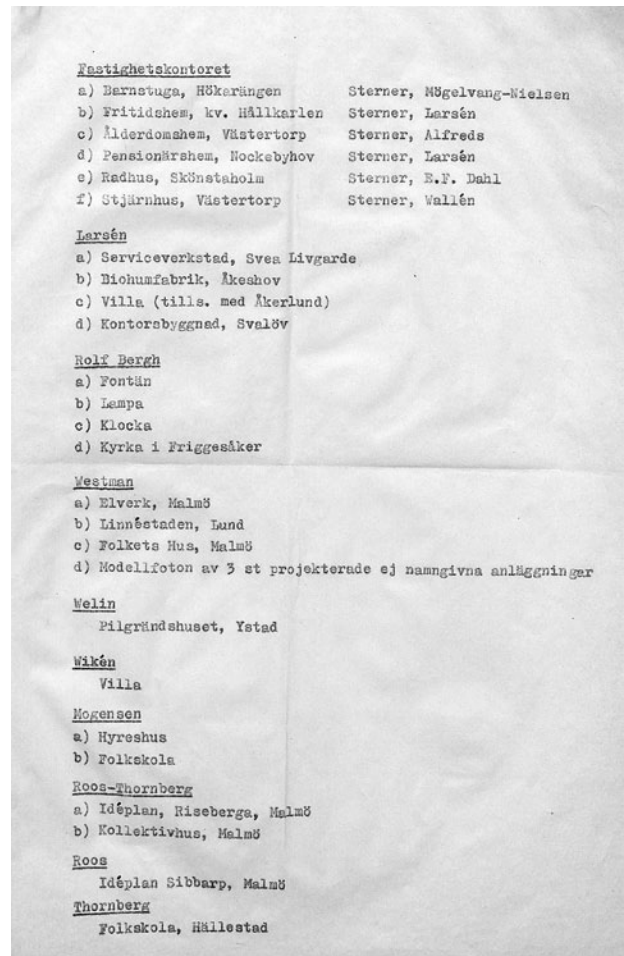
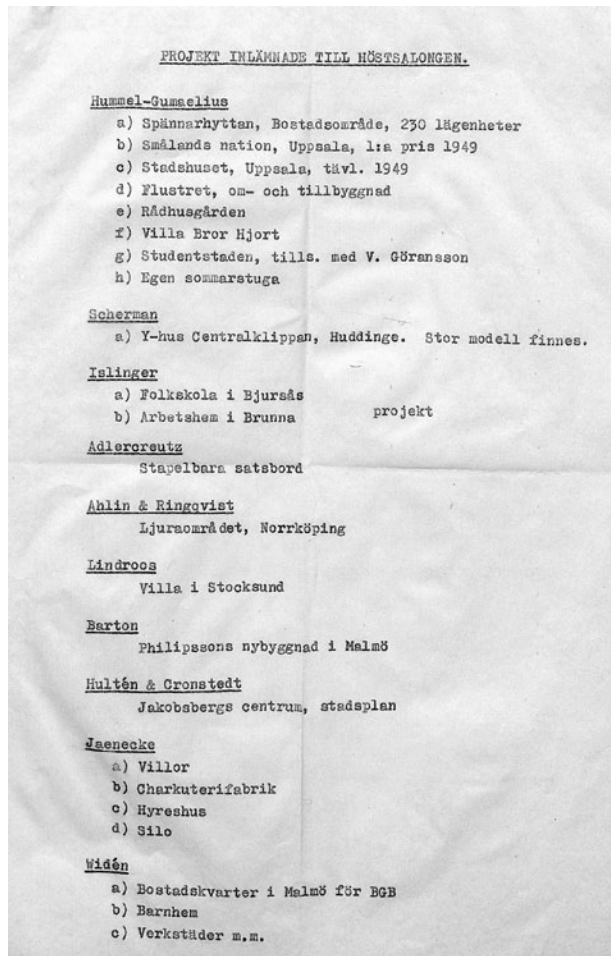
Inför höstsalongen tillsatte SAR:s styrelse både en utställningskommitté och en jury. Kommittén bestod av Erik Ahlsén samt flertalet ledamöter ur SAR:s informations- och tävlingsnämnd: Anders Berg, Haqvin Carlheim-Gyllensköld, Bengt Gate och Mårten Larsson. Medan kommittén således var starkt knuten till SAR:s löpande verksamhet och exekutiva organ bestod juryn av arkitekter med verksamhet i landets övriga större städer: Nils Einar Eriksson, med kontor i Göteborg, Hans Westman, baserad i Lund, Sven Wranér, stadsarkitekt i Gävle samt Stockholmslokaliserade Folke Björk, redaktör för *Byggmästaren*. Sven Backström blev juryns ordförande. Härigenom hade SAR uppnått geografisk spridning och överblick över såväl tävlingsprojekt som över vad som uppförts och publicerats de senaste åren.

Vidare var både Backström och Ahlsén 1950 förutom flerfaldiga prisvinnare i allmänna och begränsade tävlingar också väl anlitade prisdomare och ägde ett stort förtroendekapital.²² Ahlsén hade dessutom erfarenhet av juryarbetet från en av SAR:s tidigare utställningar: "Ny arkitektur" på Nordiska museet 1942.

Utfall och utvalt

I enlighet med salongsidén efterlyste SAR projekt att visa på höstsalongen bland förbundets medlemmar. Med kan man tänka, förhoppning om ett stort gensvar, publicerades information i medlemsbladet *Arkitekten* om den kommande salongen och en uppmaning att ingen av "blygsamhet" skulle avstå från att skicka in förslag på byggnader "[...] som [kunde] tänkas bidra till utställningens framgång". Man efterfrågade både färdiga byggnader, inte äldre än 5–6 år gamla, och projekt och önskade visa: "stadsplaner, hus av alla slag, möbler, armatur, beslag osv." för att kunna visa "hela omfattningen av arkitekternas verksamhet".²³ Förfarandet kan liknas vid en allmän tävling i vilken alla potentiellt sett hade möjlighet att kvalificera sig till ett pris, i höstsalongens fall, till en eller flera utställningsmeter på Nationalmuseum. Mängden inskickade förslag liksom juryns kompetens skulle borga för den framgång SAR hoppades på.²⁴

Resultatet av efterlysningen liksom den följande urvalsprocessen är intressant av flera skäl. Cirka tjugo arkitekter och arkitektkontor hörsammade SAR:s efterlysning i *Arkitekten*. Det är ett litet antal om man betänker arkitektkårens storlek och möjligheten att få sina projekt presenterade på Nationalmuseum. Inte några kvinnor hade skickat in förslag på projekt vilket reser frågor om skilda yrkesvillkor för kvinnliga respektive manliga arkitekter.²⁵ Totalt skickades förslag på närmare femtio utställningsobjekt in till utställningskommisariatet. En jämförelse mellan dessa och de projekt som slutligen ställdes ut visar på betydande skillnader och häri ligger höstsalongens verkliga intresse och relevans. Den stora diskrepansen mellan utlysningens resultat och de projekt kommitté och jury ansåg lämpliga att ställa ut synliggör alternativa histo-

FIGUR 1a och 1b. Förteckning över inlämnade förslag till Höstsalongen 1950. Endast Hummel-Gumælius egen sommarstuga, Lindroos villa i Stocksund, Larséns och Åkerlunds villa på Lidingö samt transformatorstationen och Folkets hus i Malmö av Westman kom att inkluderas på utställningen.

riografier över efterkrigstidens arkitektur och alternativa bilder av den då samtida arkitekturen. Skillnaderna visar vidare på egenskaper som kan ha definierat lämplighet och kvalitet.²⁶

Det är en relativt stor spridning på byggnadskategorier, från verkstäder till folkskolor, fabriker och barnstugor, någon kyrka och ett relativt stort antal bostadsprojekt. I flera fall går projekten inte att lokalisera till någon särskild stad eller plats utan endast byggnadskategori och arkitekt redovisas i den förteckning som sannolikt upprättades inför juryns första möte och som påträffas bland Sven Backströms handlingar. Ett relativt stort antal av projekten är för oss i dag obekanta. De går inte att identifiera, är inte pu-

blicerade i *Byggmästaren* och har inte letat sig in i historieskrivningens översiktsverk. Bland de inskickade projekten påträffas det i inledningen nämnda bostadsområdet Ljura i Norrköping av arkitekterna Erik Ahlin och Bertil Ringqvist.

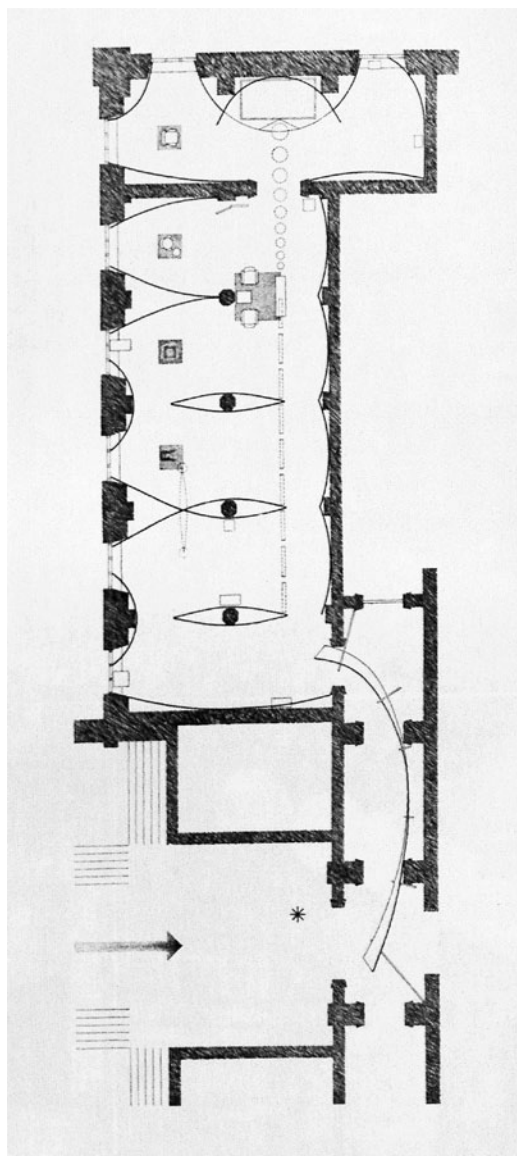
Förslagsställarna förefaller vidare inte ha tillhört fältets estetiska och professionella gravitationspunkt utan verkar ha befunnit sig mer perifert, både socialt och geografiskt i förhållande Stockholm. Några av dem figurerade som skribenter och/eller omnämndes i *Byggmästaren* under 1940-talet men tycks inte ha förekommit i redaktionens, SAR:s, Byggnadsstyrelsens, Konsthögskolans, akademiens eller arkitekturskolornas omedelbara sociala närhet. De hade m.a.o.

inte fäste i fältets betydande formella och informella institutioner.²⁷ Ytterligare andra var eller skulle komma att bli stadsarkitekter och hade sin huvudsakliga verksamhet utanför Stockholm.²⁸ Många av förslagsställarna hade exempelvis sin verksamhet i Skåne.²⁹ Härvidlag synliggör utfallet av efterlysningen fältets spännvidd och ytterligare en grupp arkitekter vilken kan sägas ha bidragit till den faktiska materialiseringen av det svenska folkhemmet. Av de närmare femtio föreslagna projekten påträffades endast fem på Höstsalongen när denna öppnade på Nationalmuseum i september 1950.³⁰ Listan på inkomna projekt överensstämmer således inte särskilt väl med de slutligen utställda projekten.

Önskelistan

Det framgår av korrespondensen mellan SAR:s generalsekreterare Simon Jensfelt och medlemmarna i kommitté och jury, att SAR var missnöjd med utfallet. Det inkomna materialet ansågs för knappt. Man menade dessutom att det inte var representativt.³¹ Majoriteten av de inskickade förslagen motsvarade såldes inte kommitténs och juryns krav. Istället upprättade kommitté och jury en gemensam förteckning över projekt som kunde tänkas vara passande.³² Denna förteckning, eller snarare önskelista, uttrycker menar jag, föreställningar om lämplighet och tillräcklig kvalitet. Man kan i sammanhanget fråga sig på vilket sätt projekten, med utgångspunkt i kommitténs ordval, skulle vara representativa? Hur skiljer sig de projekt SAR föredrog från dem som skickats in som svar på efterlysningen?

I flera fall hade kommitté och jury en bestämd uppfattning om vilka projekt som var passande. Önskelistan omfattar närmare femtio specificerade projekt av namngivna arkitekter och är organiserad utifrån byggnadskategori.³³ Projekten är inte numerärt fler än de redan inkomna förslagen men de är spridda på fler byggnadskategorier och fler arkitekter vilket kan tolkas som att man bemödat sig om att få ett så brett underlag som möjligt inför det definitiva urvalet och att så stor del av arkitekternas verksamhetsfält skulle vara representerat. Med två undantag finns inte några av de redan inkomna projekten

FIGUR 2. Plan över utställningen. Någon originalritning över utställningen har inte påträffats. Ur Byggmästaren, nr 8, 1951.

med på önskelistan.³⁴ Undantagen kan tolkas som att dessa fortfarande kunde tänkas komma ifråga och att de ansågs hålla en standard som var i paritet med övriga projekt på önskelistan.

En egenskap som utmärker flera av projekten på önskelistan är att de utgör tävlingsförslag och särskilt prisvinnande tävlingsförslag. Närvaron av dessa i höstsalongens sammanhang förstärker arkitektävlingens betydelse för de enskilda arkitekternas möjlighet att nå en publik.³⁵ Flera

FIGUR 3. Vy över utställningen. Av fotografiet framgår att vad som sannolikt är en lekskulptur av Egon Möller-Nielsen ingick i utställningen. FOTO: Sune Sundahl, Arkitektur och designcentrum.

av projekten på önskelistan var således publicerade och förhållandevis kända. Framför allt var de redan sanktionerade av en av SAR godkänd tävlingsjury.³⁶ Vid tiden för höstsalongen hyste arkitektkåren en stor tilltro till arkitekttävlingen som metod för att utveckla och finna projekt av hög kvalitet. Tävlingsens tidspress, friheten, konkurrensen från medtävlare, juryns kompetens och urvalsprocessen bidrog till att garantera kvalitet.³⁷ Att vi finner många prisvinnande projekt på juryns och kommitténs önskelista är således följdriktigt. Man kan också iaktta att antalet idag välkända projekt och namnkunniga arkitekter på önskelistan ökar i förhållande till listan över de självmant inskickade förslagen. Vi finner t.ex. projekt av Sven Markelius, Sven Ivar Lind, Ha-

kon Ahlberg, Nils Ahrbom och Helge Zimdal vilka vid tiden för höstsalongen var väl förankrade och centralt positionerade i fältets formella institutioner. Vi hittar också bland de namngivna arkitekterna på önskelistan flera av medlemmarna ur såväl kommitté som jury men inte några kvinnliga arkitekter. I fråga om vilka möbler man önskade visste utställningskommitté och jury vilka arkitekter man skulle tillfråga: Erik Ahlsén (som satt i juryn) Rolf Engströmer, och Carl Axel Acking. Detsamma gällde vilka stads- och generalplaner man ville visa och man pekade ut Stockholms stadsbyggnadskontor som en potentiell utställare. Vidare avsåg man att kontakta företag och organisationer med egna arkitektkontor som KF, LBF och Köpmannaförbundet samt enskilda

arkitekter som innehade en position inom företag, myndigheter och förvaltningar, för att förmå dem att skicka exempel på typhus av olika slag.³⁸ Dessutom skulle KF:s bok *Kooperativa Förbundets arkitektkontor* från 1949 konsulteras och ett flertal namngivna arkitekter tillfrågas om projekt i fråga om industrier.

Brevväxlingen mellan utställningskommitténs ordförande Ahlsén och Backström antyder att uppropet i *Arkitekten* inte varit framgångsrikt och att juryn saknade flera viktiga projekt. Brevet är inte riktat till Backström i hans egenskap som ordförande för utställningsjuryn utan i dennes egenskap av praktiserande arkitekt. Uppropet, står det i brevet som har karaktären av ett formellt standardbrev riktat till flera, "[...] har icke givit till resultat, att alla projekt, som kan komma ifråga att medtagas, har insänts". Vidare: "Vi anhåller nu, att NI för att möjliggöra juryns utväljande av utställningsobjekt [...], ville insända enklast möjliga ritningar till krematorium i Lund, hovrättsbyggnad i Sundsvall samt större bostadsanläggningar".³⁹ Korrespondensen antyder att jury och kommitté kände till flera byggnader som ur deras perspektiv var lämpliga att ställa ut på salongen men som inte skickats in till utställningsorganisatorerna. Brevet visar också på att jury och/eller kommitté hade beslutat att efterfråga ytterligare projekt efter det att önskelistan upprättats eftersom Backström ombads skicka in tre projekt och inte enbart de två som önskelistan omfattade. Vidare indikerar korrespondensen att jury och kommitté skulle sortera bland de efterlysta projekten och välja de som ansågs passande. Det antyds således *inte* att samtliga av kommitté och jury efterfrågade projekt skulle komma att ställas ut. Emellertid förefaller detta nästan vara fallet. Överensstämmelsen mellan önskelistan och listan över beslutade och slutligen utställda objekt är mycket stor även om den inte är total. Vilka var då de projekt som slutligen ställdes ut, vad utmärkte dem och inte minst hur förstod SAR dem?

Den rätta arkitekturen

Först och främst, antalet utställningsobjekt kom att begränsas till dryga femtio projekt inklusive

generalplaner, möbler och armaturer, vilket kan jämföras med de ca 200 projekt som ingick i "Ny arkitektur" 1942 och som finns publicerade i katalogen *Trettiotalets svenska byggnadskonst* (1943). Antalet bostadsprojekt var relativt stort i förhållande till salongen som helhet i enlighet med SAR:s avsikt att betona bostadsarkitekturen.⁴⁰ Majoriteten av bostadsprojekten var emellertid enfamiljshus och radhus, vilket i förhållande till den faktiska bostadsproduktionen var oproportionerligt många. Valet av enfamiljshus och radhus synliggör dock en möjlig urvalsprincip. Förutom Erik och Tore Ahlséns radhusområde på Torsvikshöjden, Lidingö, visades även Bengt Gates, Stig Anckers och Sten Lindegrens punkthus i samma område samt en generalplan över Lidingö. Härmed tillgodosågs kommitténs och juryns önskemål om både generalplaner och bostadsprojekt. Kombinationen gör det också möjligt för salongens besökare att utifrån generalplanen orientera sig över Lidingö, placera Torsvikshöjden på plankartan och studera ett enskilt område genom olika typer av bostadshus. Beträktaren kunde undersöka såväl helhet som del och studera hur bostadsområdena förhöll sig till varandra, till Lidingö centrum, grönområden och kommunikationer. Samma princip ligger sannolikt till grund för valet att visa generalplaner över Gustavsberg liksom Gustavsbergs centrum och flera bostadsområden, samtliga av KF:s arkitektkontor.

Förutom att bostadsprojekten dominerar och antalet möbler och armaturer är relativt stort, är projekten i övrigt relativt jämt spridda över olika byggnadskategorier från gemensamhetsanläggningar till infrastruktur. Önskelistans tidigare höga detaljeringsnivå har minskat. Anmärkningsvärt är dock att två hovrättsbyggnader av Hakon Ahlberg respektive Sven Backström och Leif Reinus finns närvarande, men inget stadshus som först föreslagits. Det finns också fyra ännu inte färdigställda sjukhusanläggningar, varav tre belägna i Venezuela. Här framstår urvalet handla om att framhålla de svenska arkitekternas och den svenska arkitekturens framgång utomlands. Det begränsade antalet utställningsobjekt hindrade vidare inte att ett antal arkitekter representerades med flera projekt. Den tendens man

kan notera i önskelistan med vinnande tävlingsförslag, byggnader av kretsen kring SAR (inklusive utställningskommitté och jury) och fältets formella institutioner förstärktes i salongen.⁴¹ Antalet idag namnkunniga arkitekter och välkända projekt på önskelistan har ökat ytterligare.

De utställda projekten utgör en mycket intressant kategori. Fysiska egenskaper oaktade, projekten hade gemensamt att de var sanktionerade av SAR och förstods av SAR som passande. Jag vill därför mena att de i salongen närvarande projekten utgör exempel på vad som kan benämnas *en rätt arkitektur*. Denna torde ha motsvarat och förkroppsligat både uttalade och outtalade krav och föreställningar kommitté och jury hade rörande lämplighet och därmed kvalitet.

FIGUR 4. Vy över utställningen. I det inre rummet, i armaturens förlängning, skymtar stadsplanemodellen över Vällingby-Räcksta. FOTO: Sune Sundahl, Arkitektur och designcentrum.

Konsensus

Den utvalda och utställda arkitekturen ger upphov till frågor om tillgången till lämpligt utställningsmaterial. Man kan anta att det i flera fall låg praktiska omständigheter bakom valet av projekt till salongen. Det stora antalet projekt av juryns och kommitténs ledamöter talar för det. Bristande tid, ekonomi, intresse att ställa ut kan vara förklaringar, liksom avsaknaden av lämpliga fotografier, ritningar och modeller.⁴² Det kan därför tänkas att byggnader som exempelvis inte varit publicerade eller utställda tidigare föll bort eftersom arbetet med att ta fram utställningsbart material ansågs för krävande och kostsamt. Backströms och Reinius beställning av nya fotografier av Rostaområdet talar dock emot att nyfotografering skulle utgöra ett större hinder, åtminstone för de mer resursstarka arkitektkontoren.⁴³ Vidare pekar den stora diskrepansen mellan efterlysningens utfall och önskelistan liksom de små avvikelserna mellan önskelistan och de slutligen utställda projekten, på att det rådde konsensus kring vilken arkitektur som var lämplig. Man kan därför anta att arkitekterna i jury och kommitté i stor utsträckning delade kvalitetsuppfattning och reproducerade denna vid valet av utställningsprojekt. Önskelistan ger också vid handen att kommitté och jury, redan på förhand haft en ungefärlig uppfattning om vilka projekt man önskade och vad som var passande.

En rättvisande utställning

Hur kom då utställningen att organiseras och gestaltas? På vilket sätt valde SAR att framställa de utvalda projekten? SAR:s intresse av kvalitet rimmar med tanken att främst visa originalmaterial i form av ritningar. Ritningen gav, menade man i utställningskatalogen, tydligare uttryck för byggnadens karaktär: "Arkitektens *intentioner*, planlösningens grundläggande *idé* och de bärande konstnärliga *tankarna* kan här [...] framträda klarare än i andra framställningar, ja, ofta klarare än vid ett besök i byggnaden själv" (mina kursiveringar). Ritningen gavs således t.o.m. företräde framför byggnaden och i katalogen beto-

FIGUR 5. Stadsplanemodell över Vällingby-Råcksta. FOTO: Sune Sundahl, Arkitektur och designcentrum.

nade Haqvin Carlheim-Gyllensköld att ritningen var att betrakta som original, likt de konstverk som hängde i Nationalmuseums övriga salar.⁴⁴ Arkitektarbetet framställs här som en intellektuell och konstnärlig verksamhet, fjärran från den politiska, funktionella och ekonomiska kontext arkitekten hade att ta hänsyn till. Det var idéarbetet som ställdes i centrum och detta framgick bäst genom ritningen. Till skillnad från representationsformer som fotografiet och modellen, är det ritningen som arkitekten har störst kontroll över ifråga om hur projektet framställs. Redan innan lokalen var bestämd hade SAR en bestämd uppfattning om att ritningar var att föredra framför fotografier: ”för att allmänheten skall få ett intryck av det avsevärda arbete, som är förknippat med ritandet.”⁴⁵ Uttalandet påminner

om hur Lennart Holm 1953 definierade syftet med SAR:s s.k. ”yttre information”. Denna skulle enligt Holm ge: “[...] *respekt* för dagens arbete och belys[a] planerings- och byggnadsproblemen på ett sätt, som *tillmötesgår* arkitektens sätt att arbeta nu [...]” (mina kursiveringar).⁴⁶ Ritningen sågs m.a.o. som mer instruktiv och motsvarade med all sannolikt SAR:s uppfattning om vad som utgjorde en rättvisande behandling.

Ritningsmaterialet kom att dominera utställningen och förefaller ha givit salongen en relativt grafisk karaktär. Recensenterna vittnade om att utställningen var sober, elegant och behaglig.⁴⁷ Utställningen utgjorde en arkitektonisk uppgift och detaljerade direktiv påträffas i utställningskommissarie Hans Asplunds korrespondens till Backström och Reinius. Enligt Asplund bestod

uppgiften av att ”på billigaste sätt och med viss trevnad hänga 120 m ritningar [...]”.⁴⁸ Varje projekt tilldelades ett visst breddutrymme vilket tillät ett visst antal kartonger. Medan ljusa ritningar och fotografier kunde täcka hela kartongen skulle mörka ritningar och fotografier ges en bred marginal upptill och nedtill men vara utfallande åt sidorna. De deltagande arkitekterna ombads lämna in torrklistrade kartonger (som gav ”det snyggaste resultatet”) enligt en mall med måttangivelser och förslag på layout.⁴⁹ Bevarat bildmaterial visar en luftig och lätt utställning med mörka inslag i form av fotografier och vad som kan vara fotokopierade blåkopior. Trots ambitionen att ge företräde åt ritningar visades även ett stort antal fotografier och några modeller. Varje projekt var representerat av både fasad- och planritningar samt i vissa fall även sektioner vilket medförde ett stort fokus på bygganden i sig medan kontext och miljö runtomkring utelämnades. Längre beskrivande texter förefaller saknas och tyvärr medger inte Sundahls fotografier av utställningen något närmare studium av hur varje projekt var presenterat mer i detalj. Däremot ger Asplunds precisa riktlinjer och de anvisningar som arkitektkontoret Backström och Reinius gav åt sin modellör respektive fotograf en antydning om betydelsen av ett sammanhållet uttryck och en hög estetisk ambitionsnivå.⁵⁰

Genomgående användes böjda former på de kartonger som ritningar och fotografier var uppklistrade på. För att undvika vad Asplund kallade en ”klädstreckseffekt” sattes ritningar och fotografier genomgående på en höjd av en meter som både delade in Stensalen i mindre volymer och dirigerade gångtrafiken genom utställningen. Besökarnas vandring var utstakad redan i utställningens entré där man möttes av en lång böjd kartong som presenterade olika byggnadsmaterial och ledde besökaren in i utställningen. Stensalen ordnades därefter i en serie överlappande rum vilka antingen medgav en meanderliknande promenad genom utställningen eller enkel tillgång till den stora modellen över Vällingby-Räcksta som var placerad längst in i utställningen, mitt emot entrén och i besökarens blickfång vid dennes entré i utställningsrummet. Härigenom var Asplunds organisation av musei-

rummet relativt konventionell. Stensalen medgav såväl närstudier i av ritningar, fotografier och modeller som överblick, både kontemplation, samtal och rörelse. Utställningens rumslighet förstärktes av de möbler och lampor som ingick i utställningen. Lamporna var upphängda i en böjd träslana placerad i utställningsrummets längdriktning. Denna orienterade besökaren mot den stora Vällingby-Räcksta-modellen vilken tillsammans med de övriga bostadsprojekten var placerad i ett eget rum och därmed fick extra dignitet. Vandringen eller berättelsen inleddes således med arkitekturens materiella förutsättningar – byggnadsmaterialen, och avslutades i den övergripande planen för människans vardagsliv – ABC-staden. Som komplement till utställningen fanns även ett antal publikationer på plats i utställningen, okänt vilka. Dessa kunde fördjupa den bild som de utvalda projekten, ritningarna och inramningen gav.

En problematisk bild – avslutning

Sammantaget antar höstsalongen karaktären av en konstutställning. Det noggranna valet av projekt, lokalen, originalmaterialet och den enkla med noga uträknade inramningen medgav en mycket exklusiv utställningskaraktär. Slutresultatet torde ha avpolitiserat arkitekturen och bidragit till en påtagligt estetiserad bild av den samtida arkitekturen. Det kvalitetsbegrepp SAR tillämpade i höstsalongen förefaller snävt och verkar ha premierat uttryck och egenskaper man fann i de närmaste kollegornas byggnader och missgynnat andra. Det var alltså inte fråga om att visa fram någon statistisk eller demokratisk representativitet. Urvalet var högst selektivt och mot bakgrund av den stora närvaron av arkitekter med starka förbindelser till SAR och fältets formella institutioner lockar utställningen till frågor om betydelsen av socialt kapital. Den höga närvaron av SAR:s styrelse- och nämndledamöter i jury och kommitté indikerar att höstsalongen knappast ifrågasatte normer utan uttryckte rådande maktförhållanden. Utställningen kan sägas spegla en kvalitetsuppfattning som reproducerade och reproducerades av en elit med förankring i fältets formella institutioner.

SAR kan vidare sägas både ha kontrollerat tillträdet till den offentlighet som salongen medgav och konstruerat och spridit en sanktionerad bild av den svenska arkitekturen. Ledamöterna agerade som filter och ägde rätten att bedöma om projekten levde upp till kraven på kvalitet och lämplighet. SAR kan således sägas ha använt information i strategiskt syfte och på liknande sätt som både Svenska Slöjdföreningen och Finlands arkitekturmuseum, kontrollerat bilden av den svenska arkitekturen.⁵¹ Höstsalongen synliggör relationen mellan SAR:s informationsverksamhet och senare tiders historieskrivning. Härvidlag är det intressant att konstatera att närmare hälften av salongens byggnader också påträffas i guiden *Recent architecture in Sweden* (1949). Vidare påträffas ett antal av salongens bostadsprojekt också i *Fyrtiotalets svenska bostad* (1951), vilket betyder att vissa projekt förekom i samtliga tre sammanhang: Årsta centrum av Erik och Tore Ahlsén, stjärnhusen i Rosta, Örebro av Sven Backström och Leif Reinius, Sven Markelius egen villa i Kevinge, Lidingö samt Ralph Erskines radhusområde i Gytorp. Dessutom påträffas en majoritet av de idag namnkunniga arkitekterna från höstsalongen med flertalet projekt, även i utställningen "Ny arkitektur" 1942.

Salongen är dessutom problematiskt då utställningen som medium i viss utsträckning är osynlig. I likhet med både fotografiet och ritningen riktar mediet blicken mot de närvarande projekten, mot den utställda och därmed medierade arkitekturen. Det Roland Barthes skriver i *Det ljusa rimmet* om fotografiets transparens gäller även ritningen. Ritningen är sin referent medan utställningen som medium syftar till att uppmärksamma de utställda objekten snarare än sig själv.⁵² Medierna i sig försvinner för våra ögon och får oss att fokusera på den representerade arkitekturen. Mediespecifika konventioner, val av blickpunkt, beskärningar, layout etc., förutom urvalet objekt utgör tolkningar som bidrar till vår förståelse av den representerade arkitekturen. Jag menar att dessa fakta har osynliggjort de ideologiska föreställningar som impregnerade SAR:s utåtriktade informationsverksamhet och därmed den bild av svensk arkitektur som utställningar och publikationer konstruerade.

Denna bild är resultatet av noggranna överläggningar och ideologiskt färgade urval. Man skulle således kunna säga att SAR var relativt strategisk i förhållande till media och var medveten om hur utställningen kunde användas för att konstruera bilder av den samtida arkitekturen som passade förbundets syften. Medan utställningsrummet och utställningsstrategier inom konstområdet är relativt utforskat är ännu inte arkitekturutställningens specificitet särskilt undersökt, och speciellt inte i ett svenskt perspektiv. Ytterligare forskning är såldes välkommen.⁵³

STINA HAGELQVIST är fil.dr i konstvetenskap, arkitekturhistoriker och verksam vid Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet. Hennes forskning rör den moderna arkitekturens mediering och representationsformer, normativa praktiker samt professionssociologiska frågor. Hon disputerade 2010 på avhandlingen *Arkitektutställningen som föreställning. Den svenska arkitektutställningens ideologiska, institutionella och professionella villkor under 1900-talets första hälft*.

stina.hagelqvist@arthistory.su.se

Konstvetenskapliga institutionen

Stockholms universitet

106 91 Stockholm

Noter

- 1 Här stödjer jag mig främst på Åsa Linderborgs resonemang och förståelse av relationen mellan historieskrivning, kunskapsproduktion och makt i *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*, Stockholm (2001).
- 2 Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. Enligt korrespondens mellan SAR/Simon

- Jensfelt till "Medlemmarna i kommittén och juryn för höstsalongen", daterat den 20 mars 1950.
- 3 Haqvin Carlheim-Gyllensköld i utställningskatalogen *Arkitekternas höstsalong 1950*, Stockholm 1950.
 - 4 *Osign.* 1945, nr. 6, s. 45f.
 - 5 Från 1850-talet anordnade Konstakademien och så småningom Konsthögskolans högre byggnadsskola årligen utställningar med tävlings- och elevprojekt dit även allmänheten var välkommen. I anslutning till arkitekttävlingar skulle från 1880-talet de vinnande projekten ställas ut offentligen och arkitektur liksom stadsplanering, trädgårdskonst och konstindustri kom att ingå och utgöra viktiga aspekter i både svenska och internationella konst- och industriutställningar. Kollektiva samlingsutställningar förefaller i jämförelse i jämförelse med mer polemiska utställningar i skala 1:1 som "Die Wohnung" 1927 i Stuttgart och Stockholmsutställningen 1930, även i ett internationellt perspektiv, vara relativt få. SAR hade från sitt bildande 1936 vid tiden för höstsalongen enligt egen utsago anordnat "ett femtontal" utställningar, däribland "Ny arkitektur" 1942 på Nordiska museet, den nämnda höstsalongen och "Ny arkitektur" på Svea Galleriet 1962, samma år som SAR också bildade Sveriges Arkitekturmuseum. Åkerlund 1951, nr. 1, s. 1328.
 - 6 *Osign.* 1949, nr. 25, s. 1049.
 - 7 SAR 1951, s. 11.
 - 8 I artikeln "A Salon's life: field configuring event, power and contestation in a creative field" undersöker Hélène Delacour och Bernard Leca med utgångspunkt i antropologen Arjun Appadurais begrepp "tournament of value" hur Salon de Peinture fungerade konserverande på det parisiska konstfältet tills Akademiens hegemoni ifrågasattes. De visar hur salongen förändrades från att ha inneburit en s.k. "tournament of value" i vilken rådande maktrelationer manifesterades, till att fungera som en s.k. "tournament of values" i vilken konkurrerande smak- och kvalitetsföreställningar får komma till uttryck. I Moeran och Strandgaard Pedersen (red.) 2012.
 - 9 Se vidare i exempelvis Blau, La Gory och Pipkin (red.), 1983.
 - 10 Se vidare Bourdieu 2000 samt Appadurai 1986.
 - 11 Cololina 1999. Det finns ett flertal internationella studier som intresserat sig för medieringen av den moderna arkitekturens, bl.a. kan nämnas Higgot 2007; Higgot och Wray (red.), 2012; Čeferin 2003 och Rattenbury (red.), 2002.
 - 12 Kanon ska här ses som uttryck för en särskild diskurs vilken premierar vissa egenskaper framför andra snarare än som en förteckning över särskilt uppmärksammade projekt och upphovsmän. Kanon och kanoniseringssprocesser har varit föremål för omfattande diskussion och studier inte minst inom litteraturvetenskap och idéhistoria. Bland titlarna som ligger till grund för syftet med föreliggande artikel märks bl.a. Leppänen och Lundahl (red.), 2009; Williams 1997 och Linderborg 2001. Inom konstvetenskapen bör nämnas Pollock 1999.
 - 13 *Osign.* 1945 nr. 21, s. 170; SAR 1951, s. 11.
 - 14 *Osign.* 1954, nr. 13, s. 2497; Paulsson 1954, nr. 23, s. 2645.
 - 15 *Osign.* nr. 17, s. 138; Berg 1948, nr. 17, s. 749f. När Berg 1948 rapporterade om uppbyggnaden av bildarkivet uppgick antalet bilder till ca 1 300 fotografiska kopior av planer och exteriörer. Dessa behandlas av undertecknad i en artikel på temat "Arvet från SAR" som väntas publiceras av Arkitektur och designcentrum, f.d. Arkitekturmuseet, under 2014.
 - 16 I SAR:s stadgar från 1936, 1 § andra satsen, står det att läsa: "Förbundets ändamål är att verka för byggnadskonstens utveckling och att tillvarata arkitektkårens allmänna intressen". Se SAR 1936.
 - 17 Se vidare Crow 1985 samt Delacour och Leca, i Moeran & Strandgaard Pedersen (red.), 2012.
 - 18 *Osign.* 1949, nr. 25, s. 1049.
 - 19 Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum". Enligt korrespondens mellan SAR genom Hans Asplund och "deltagarna i Arkitekternas Höstsalong i Nationalmuseum 1950", daterat den 10 aug. 1950.
 - 20 Hagelqvist 2010, s. 207-210.
 - 21 I min avhandling undersöker jag under rubriken "En utvald skara" hur prisdomarnas kompetens och erfarenhet fördelades under 1940- och 1950-talet och vad som krävdes för att dessa skulle kunna betraktas som erkända ur Pierre Bourdieus perspektiv. Förutom att SAR som förbund fungerade som en s.k. konsekrationsinstans var det viktigt att prisdomarna ägde ett stort förtroendekapital. Hagelqvist 2010, s. 178-180, 199f.
 - 22 Sven Backström hade stor erfarenhet av tävlingar och hade både vunnit och blivit inbjuden till flera begränsade tävlingar tillsammans med Leif Reinius och dessutom agerat prisdomare i ett flertal fall. Se vidare Hagelqvist 2010, s. 178 och Appendix 1b.
 - 23 *Osign.* 1950, nr. 3, s. 1089.
 - 24 Att den allmänna, d.v.s. öppna tävlingen var att föredra framgår bl.a. av hur tävlingsreglerna 1934 och 1942 formulerades. Dessa gav företräde åt den allmänna tävlingen eftersom denna gav tillräde till "alla lämpliga krafter". Fler deltagare ökade möjligheterna att bland mängden tävlingsförslag hitta ett eller flera förslag som motsvarade programkraven och prisdomarnas kvalitetsföreställningar. Se vidare Hagelqvist 2010, s. 103, 111f.
 - 25 De få yrkesverksamma kvinnliga arkitekterna förefaller inte heller ha tävlat i någon större omfattning. De påträffas åtminstone inte bland pristagarna i de stadsplane- och bostadstävlingar som undertecknad undersökt i samband med sitt avhandlingsarbete. Se vidare Hagelqvist 2010, s. 277f. och Appendix 1a och 1b.
 - 26 Undersökningen utgår från följande förteckningar som påträffas i Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum": "Projekt inlämnade till höstsalongen", "Anteckningar från sammanträde med kommitté och jury den 30 mars [...]" samt "Höstsalongen 1950". Den sistnämnda utgör ett protokollssammandrag för juryssammanträdet den 22 maj och 13 juni och är märkt "Konfidentiellt" och inkluderar uttagna projekt. Denna skiljer sig dock i viss mån från utställningskatalogen *Arkitekternas Höstsalong 1950*, Stockholm.
 - 27 Bland förslagsställarna påträffas Nils Islinger, Gunnar Jacobsson, John Barton, Gunnar Larsén, Gunnar Lené, Boo D:son Widén, Valdis Wikén och Rune Welin. Stockholms stads fastighetskontor med Nils Sterner

- skickade in flertalet förslag på pågående bostadsprojekt i Stockholm.
- 28 Exempelvis Sten Hummel-Gumælius, stadsarkitekt i Sala och Enköping med egen verksamhet i Uppsala
- 29 Hans Westman, Mogens Mogensen, Torsten Roos, Bror Thornberg och Fritz Jaenecke.
- 30 Bengt Lindroos Villa Ström i Stocksund, Sten Hummel-Gumælius sommarbostad i Hamburgsund, Gunnar Larséns och Lars Åkerlunds Villa Behrens på Lidingö samt två byggnader av Hans Westman: en transformatorstation och Folkets hus i Malmö.
- 31 Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum". Enligt korrespondens mellan SAR/Simon Jensfelt till "Medlemmarna i kommittén och juryn för höstsalongen", daterat den 20 mars 1950.
- 32 Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum", "Anteckningar från sammanträde med kommitté och jury den 30 mars [...]."
- 33 Om listan ersätter eller kompletterar den redan befintliga listan med projekt framgår inte. Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum", "Anteckningar från sammanträde med kommitté och jury den 30 mars [...]."
- 34 Bertil Ringqvists och Eric Ahlins förslag för bostäder på Ljuraområdet i Norrköping samt en villa av Bengt Lindroos i Stocksund.
- 35 Tävlingsförslag och resultat skulle enligt SAR:s tävlingsregler både offentliggöras i radio och ställas ut på den ort tävlingen hölls. Vidare spreds resultaten i *Byggmästaren* och deltagande arkitekter kunde bli uppmärksammade även om de inte var prisvinnare.
- 36 Hagelqvist 2010, s. 203f.
- 37 Se vidare Hagelqvist 2010, särskilt avsnittet "Utvecklingens villkor", s. 83-92.
- 38 Bland dessa märks Lars-Erik Lallerstedt som var chefsarkitekt för Postverket, Peder Clason som var Fortifikationsförvaltningens chefsarkitekt och Birger Jonsson, chefsarkitekt vid Statens Järnvägars arkitektkontor. Också projekt av Holger Blom och Erik Glemme efterfrågades med önskelistan.
- 39 Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum". Enligt korrespondens mellan SAR/Simon Jensfelt och "Medlemmarna i kommittén och juryn för utställningen", daterat den 15 maj 1950.
- 40 Osign. 1949, nr. 25, s. 1049.
- 41 Bl.a. Nils Einar Erikssons Hotel Park Aveny i Göteborg, Haqvin Carlheim-Gyllensköjds radhus i Älvenäs för KF och Hans Westmans Folkets hus i Malmö ställdes ut, liksom Anders Bergs fabriksbyggnad för Scania Vabis i Södertälje som han projekterat tillsammans med Helge Zimdal.
- 42 När SAR rapporterade om bildarkivets framåtskridande i *Arkitekten* påtalade man svårigheterna att få tillgång till lämpligt bildmaterial. Detsamma gjorde Bengt Gate i förordet till *Ny arkitektur i Sverige* som publicerades 1961. Berg 1948, nr. 17, s. 749; Larsson (red.) 1961.
- 43 Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum". Enligt korrespondens den 4 augusti, 17 augusti och 17 augusti 1950. Backström och Reinius beställer både nya fotografier över Rostaområdet och nya kopior av Hovrätten i Sundsvall. Inför höstsalongen anlätade arkitektkontoret skulptör Yngve Andersson för nya fotografier över Rosta, fotograf Bror S. Price för nya kopior av fotografier som publicerats i ett särtryck i *Byggmästaren* samt fotograf Arne Johansson för ytterligare kopior av Hovrätten i Sundsvall.
- 44 Carlheim-Gyllenskiöld 1950, s. 6.
- 45 Osign., "Från styrelsens bord", *Arkitekten* 1949, nr. 25, s. 1049.
- 46 Osign., "Verksamhetsberättelse för informationsnämnden för tiden 1/1 1952 till 31/3 1953", *Arkitekten* 1953, nr. 17, s. 2170.
- 47 Gotthard Johansson, "Arkitektksalong", *Svenska Dagbladet*, 23 sept. 1950; Gustaf Näsström, "Arkitekterna håller salong", *Stockholmsstidningen*, 23 sept. 1950.
- 48 Hans Asplund, "Arkitekternas höstsalong på Nationalmuseum 1950", *Byggmästaren* 1951, nr. 8, s. 135.
- 49 Arkdes, Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum", "För Arkitekternas Höstsalong i Nationalmuseum 1950". Korrespondens mellan Hans Asplund och Sven Backström och Leif Reinius, daterat den 27 juni 1950.
- 50 Arkdes. Sven Backströms och Leif Reinius samling, AM-1987-10-522. "Höstsalongen 1950, Nat.museum". Enligt korrespondens mellan utställningskommisarien Hans Asplund och Sven Backström och Leif Reinius daterat den 20 juni 1950, den 27 juni 1950 och 10 augusti samt mellan Backström och Reinius och fotograf Bror S. Price daterat den 17 augusti 1950 respektive fotograf Arne Johansson daterat den 17 augusti 1950.
- 51 Designhistorikern Mark Ian Jones visar i sin avhandling hur Svenska Slöjdföreningen och ett betydelsefullt nätverk kommentatorer associerade med denna återkommande gynnade samma exemplariska objekt och upphovsmän. Med valet av förebilder menar Jones, filtrerade Slöjdföreningen egenskaper och formulerade ett narrativ förknippat med demokrati. Enligt Jones var detta i själva verket högst exklusivt. Också Petra Čeferin undersöker hur bilder och berättelser produceras och kontrolleras av en tongivande instans och hur detta får konsekvenser för arkitekturens eftermäle. I sin avhandling analyserar hon hur en begränsad uppsättning byggnader strategiskt brukades och återbrukades av Finlands arkitekturmuseum och hur den finska arkitekturen härigenom kom att associeras med en viss repertoar egenskaper. Jones 2011; Čeferin 2003, se särskilt introduktionen.
- 52 Barthes 1986, s. 14.
- 53 För närvarande pågår dock Thordis Arrhenius forskningsprojekt "Medierad arkitektur" rörande Arkitekturmuseets utställningar som undersöker arkitekturutställningen som ett diskursivt fält och den svenska arkitekturdebatten från 1960- till 1980-talet. Inom den internationella arkitekturforskningen kan nämnas Lipstad 1989. Konstutställningar liksom museirummet utgör dock föremål för omfattande forskning. Här kan bl.a. nämnas Staniszewski 1998; Klonk, 2009; Duncan 1995. Inom svensk arkitekturhistorisk forskning har

särskilt Stockholmsutställningen uppmärksammats, se vidare Rudberg 1999.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Statens centrum för arkitektur och design

Sven Backströms och Leif Reinius samling

Tryckta källor och litteratur

- Appadurai, Arjun, 1986, *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge.
- Asplund, Hans, 1951, "Arkitekternas höstsalong på Nationalmuseum 1950", *Byggmästaren*, nr 8.
- Barthes, Roland, 1986, *Det ljusa rummet*, Stockholm.
- Berg, Anders, 1948, "SAR:s bildarkiv", *Arkitekten*, nr 17.
- Blau, Judith R., La Gory, Mark & Pipkin, John S, 1983, *Professionals and Urban Form*, Albany.
- Blau, Eve och Kaufman, Edward (red.), 1989, *Architecture and Its Image: Four Centuries of Architectural Imagination. Works from the Canadian Centre for Architecture*, Montreal.
- Bourdieu, Pierre, 2000, *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Stockholm/Stehag.
- Čeferin, Petra, 2003, *Constructing a Legend. The International Exhibitions of Finnish Architecture 1957-1967*, Helsingfors.
- Colomina, Beatriz, 1999, *Privat och offentligt. Modern arkitektur som massmedia*, Lysekil.
- Crow, Thomas E., 1985, *Painters and public life in eighteenth-century Paris*, New Haven.
- Delacour, Hélène & Leca, Bernard, 2012, "A Salon's Life: field configuring event, power and contestation in a creative field", i Brian Moeran & Jesper Strandgaard Pedersen (red.), *Negotiating Values in the Creative Industries*, Cambridge.
- Duncan, Carol, 1995, *Civilizing Rituals. Inside Public Art museums*, London.
- Gate, Bengt, 1961, "Förord", *Ny arkitektur i Sverige. 1950-talets svenska byggnadskonst*, Stockholm.
- Hagelqvist, Stina, 2010, *Arkitekttävlingen som föreställning. Den svenska arkitekttävlingens ideologiska, institutionella och professionella villkor under 1900-talets första hälft*, Stockholm.
- Higgot, Andrew & Wray, Timothy (red.), 2012, *Camera constructs. Photography, Architecture and the Modern City*, Farnham.
- Higgot, Andrew, 2007, *Mediating Modernism. Architectural cultures in Britain*, Abingdon.
- Johansson, Gotthard, 1950, "Arkitektsalong", *Svenska Dagbladet*, 23 sept.
- Jones, Marc Ian, 2011, *On the Periphery. An examination of mid-twentieth century Swedish design and the reception of Vicke Lindstrand*, University of South Wales, Sidney.
- Klonk, Charlotte, 2009, *Spaces of Experiences. Art Gallery Interiors 1800-2000*, New Haven.
- Leppänen, Katarina & Lundahl, Mikaela, 2009, *Kanon ifrågasatt. Kanoniseringsprocesser och makten över vetandet*, Hedemora.
- Linderborg, Åsa, 2001, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs*, Stockholm.
- Lipstadt, Hélène, 1989, "Architectural Publications, Competitions and Exhibitions", i Eve Blau & Edward Kaufman (red.), *Architecture and Its Image: Four Centuries of Architectural Imagination. Works from the Canadian Centre for Architecture*, Montreal.
- Moeran, Brian & Strandgaard Pedersen, Jesper (red.), 2012, *Negotiating Values in the Creative Industries*, Cambridge.
- Näsström, Gustaf, 1950, "Arkitekterna håller salong", *Stockholms Tidningen*, 23 sept.
- Osign., 1954, "Annonseringsfrågan", *Arkitekten*, nr 13.
- Osign., 1950, "Arkitekternas höstsalong", *Arkitekten*, nr 3.
- Osign., 1945, "De nya nämnderna", *Arkitekten*, nr 21.
- Osign., 1949, "Från styrelsens bord", *Arkitekten*, nr 25.
- Osign., 1945, "SAR:s yttre och inre uppgifter", *Arkitekten*, nr 6.
- Osign., 1953, "Verksamhetsberättelse för informationsnämnden för tiden 1/1 1952 till 31/3 1953", *Arkitekten*, nr 17.
- Osign., 1950, *Arkitekternas höstsalong 1950*. Stockholm: Nationalmuseum.
- Paulsson, Thomas, 1954, "Arkitekten och publiciteten", *Arkitekten*, nr 23.
- Pollock, Griselda, 1999, *Differencing the Canon. Feminist Desire and the Writing of Art's Histories*, London.
- Rattenbury, Kester (red.), 2002, *This is not architecture. Media Constructions*, London och New York.
- Rudberg, Eva, 1999, *Stockholmsutställningen 1930: modernismens genombrott i svensk arkitektur*, Stockholm.
- SAR, 1951, *SAR Matrikel 1950*, Stockholm.
- SAR, 1936, *Stadgar*, Stockholm.
- Staniszewski, Mary Anne, 1998, *The Power of Display. A History of Exhibition Installations at the Museum of Modern art*, Cambridge.
- Williams, Anna, 1997, *Stjärnor utan stjärnbilder*, Stockholm.
- Åkerlund, Lars, 1951, "En återblick på femton år", *Arkitekten* nr 1.

A representative and fair exhibition?

“The Architects’ Salon” 1950 and the information production of SAR

By *Stina Hagelqvist*

Summary

During the second half of the twentieth century the National Association of Swedish Architects (SAR) had a very strong opinion as to how Swedish architecture and the Swedish architect were to be presented in public. This article analyses the architecture mediated, and the manner of its mediation, in the exhibition “The Architects’ Salon” at Nationalmuseum, Stockholm, in 1950. Drawing on the theories of Pierre Bourdieu and Michel Foucault, concepts such as power, knowledge production and canonisation are central to the argument. SAR was in total control of the exhibition and functioned as gatekeeper. Thus the projects included can be regarded as materialising norms and notions of quality. These conceptions become clear when comparing the exhibited objects with those excluded. In line with the idea of holding a salon, SAR invited its members to suggest exhibits. With very few

exceptions, these were excluded from the exhibition, while the exhibition committee and jury compiled their own list. The different lists reveal alternative historiographies of post-war architecture in Sweden and visualise the selection process in detail. The choice of projects to be included was highly selective, consisting of a large number of prize-winning projects and projects by a small circle of architects positioned in the formal institutions of the field of architecture. To a large extent the architects represented in the exhibition correspond to the formal historiography of Swedish post-war architecture. Drawings dominated the exhibition and the projects were very much staged as art objects. The location at Nationalmuseum, the exclusive selection of projects and the refined form of the exhibition clearly aestheticised and depoliticised the architecture exhibited.

Keywords: SAR, architectural exhibitions, mediation, power, knowledge production, historiography

Förtätningsstrategier i efterkrigstidens förorter

HENRIK NERLUND

Konservera, kopiera eller konvertera? Hur efterkrigstidens bebyggelsemiljöer förändras, när krav på nya bostäder ställs på Sveriges växande städer, är en avgörande fråga som ofta skymms av ett fokus på stadskärnornas utveckling.

Sverige är det land i EU som urbaniseras snabbast och har på bara ett par år fått en befolkningsmajoritet koncentrerad runt de tre storstäderna. Även i de mellanstora städerna sker en kraftig inflyttning med krav på bostadsbyggande som följd.¹ Enligt SCB sker den största relativa förtätningen av tätorter i kommuner som Örebro, Lund, Umeå och Linköping. I dessa kommuner har det centrala stadsområdet ökat sin befolkning med mer än 10 000 invånare sedan 1980, samtidigt som stadsutspredningen minskat.² Historiskt sett har ny stad byggts på orörd mark genom att stadsmönstren utökats. Med efterkrigstidens nya glesa stadsdelar skulle ett fortsatt sådant byggande leda till mycket avlägsna exploateringar. Istället har sedan 1980-talets början en ny planeringsfilosofi vunnit mark. I motsats till utglesade städer ska redan bebyggda områden förtätas, så att fler bostäder skapas och befintliga stadsdelar får fler invånare med bättre serviceunderlag som följd. Den snabba urbaniseringen riktad mot Sveriges stora och mellanstora städer innebär

med den nya planfilosofin ett starkt exploateringsstryck mot relativt glesa, centrala stadsdelar i dessa orter. Hur förändrar detta de granskapsplanerade områden som byggts i Sverige under perioden 1945–1965?

För att svara på frågan har jag studerat samtliga planförändringar i grannskapsstadsdelen Årsta, den första av sitt slag i Stockholm. Under de senaste 30 åren har 1 100 nya bostäder uppförts i förtätningsprojekt och fler står för dörren. Utvecklingen kommer att sprida sig till allt fler stadsdelar av denna typ i landet. I Stockholms översiktsplan från 2010 pekas hela det citynära förortsbältet ut som ”den centrala stadens utvidgning”.³

Den ideala förorten

Grannskapsenhetens planideologi slog igenom under decennierna efter 1930. Vid denna tidpunkt kom de tongivande arkitekternas vision om framtidsstaden att sammanfalla med såväl de ledande sociologernas syn, som de regerande politikernas mål. Med en ny byggnadsstadga blev det tillåtet att bygga nya typologier som punkthus och lameller i öppna planformer. Genom att arkitekter sökte vetenskapliga sätt att skapa hälsosammare bostäder togs nya sätt fram att matematiskt räkna ut såväl hur mycket obebyggd mark som skulle omge en byggnad, som hur ett bestämt an-

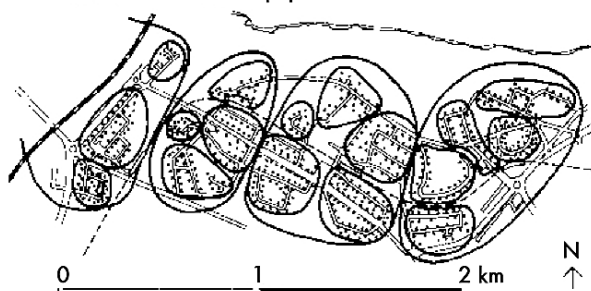
tal soltimmar om dagen skulle uppnås i alla lägenheter.⁴

Politikerna sökte samtidigt vägar att överta samhällsplaneringen och bostadsbyggandet från privata intressenter. Ett av de viktigaste stegen för detta var hyresregleringen som klubbades i riksdagen under kriget. Hyrorna frystes på 1942 års nivå och kom inte att höjas på 25 år. Med inflationen kom hyrorna att de facto sjunka med 30 procent på bara tio år. Resultatet blev att majoriteten av bostadsbyggandet överläts på kommunala bostadsbolag med offentliga subsidier. En annan effekt var att det blev betydligt lönsammare att bygga på jungfrulig mark utanför städerna istället för i centrala lägen. Hyran var densamma, men marken billigare.⁵

Sociologernas utgångspunkt var delvis en annan, men svaret blev detsamma. I skriften *Inför framtidens demokrati* från 1944 presenterades visionen om den demokratiska grupp-människan i kontrast till den auktoritära massmänniskan som återfanns i diktaturerna. Professor Torgny Segerstedt menade exempelvis att urbaniseringen var farlig för demokratin överlevnad om människor alieinerades från sina naturliga gemenskaper.⁶ Arkitekt Uno Åhrén utvecklade resonemanget i den *Bostadssociala utredningens slutbetänkande* från 1945. Med referenser till engelska diskus-

FIGUR 1. Uno Åhréns skiss för Årsta, ursprungligen uppdelad i fyra grannskapsenheter.

Totalt 28 200 inv. Varje prick = 50 inv.

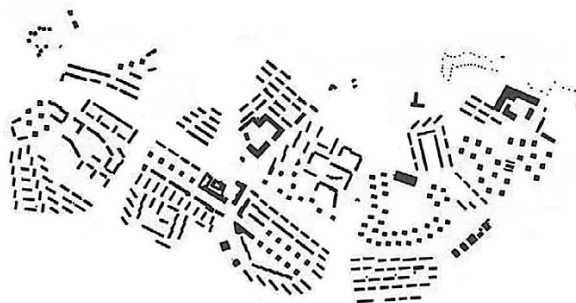

sioner om begränsade grannskap om 6 000 till 10 000 invånare pläderade han för "en grundlig rekonstruktion av stadsstrukturen".⁷

Resultatet blev att den tidigare slutna kvartersstaden med tydlig rumslighet, s.k. positiv rymd, övergavs till förmån för en öppen stadsplan som inte utgick från rummet utan från s.k. negativ rymd. Staden sågs därmed inte längre som en kontinuitet av fasta kroppar utan som en kontinuitet av rymd. Detta innebar att bebyggelsen placerats ut funktionellt i förhållande till varandra och att en genomgripande separation av boende, arbete, rekreation och transport skulle genomföras. Rymden, själva tomrummet mellan bebyggelsen sågs som symbolen för framsteget, en manifestation av fysisk hygien.⁸

Den viktigaste skillnaden mellan tidigare förortsexperiment och de nya grannskapen var att byggnaderna placerades runt gårdar med ett begränsat antal boende och att ett centrum för offentlig service skapades. Centrumet kallades inledningsvis för "fritidscentrum", efter engelskans "community centre". Det skulle innehålla en ambitiös blandning av ickekommersiella och kommersiella verksamheter, lokaliserade i stadsdelen mittpunkt.⁹ Detta kan tillsammans med planeringens fokus på dagtid solbelysta lägenheter ses

FIGUR 2. 1939 till 1950. Årstas ursprungliga bebyggelseutbredning. Modellen blir verklighet. ILLUSTRATION: författaren.

ur ett genusperspektiv. Grannskapsenheten byggdes för en betydande dagsbefolkning. Historikern Yvonne Hirdman anser att den funktionalistiska staden blev ett sätt att skilja förstärkta kvinnliga och manliga sfärer från varandra. Hemmets förflyttning från en blandad stad till ett bostadsområde blev således en flytt av kvinnan ur offentligheten till det privata. Hirdman kallar den könsuppdelning som efterkrigstidens byggande kom att skapa, för hushållsdemokrati. En ordning där mannen förutsattes att ta hand om samhället, det stora hushållet, medan kvinnans roll var i hemmet, det lilla hushållet.¹⁰

Årsta som modell

Som ledare och chefsarkitekt för Riksbyggen kunde Uno Åhrén i praktisk handling påverka utformningen

av stadsdelen Årsta i Stockholm. Dess stadsplaneideologi kom sedan att stå modell för efterkrigstidens byggande, bl.a. genom utlåandet *Det framtida Stockholm* som behandlades av stadsfullmäktige 1945.¹¹ Årsta delades upp i fyra grannskapsenheter, där vart och ett hade en egen mindre centumbildning, samt det gemensamma större Årsta Centrum i mitten.¹² Varje enhet bestämdes att få 7 000 invånare. Planen kom att genomföras med endast mindre justeringar.¹³ Förorten delades upp så att de tre östra grannskapsenheterna uppfördes initialt.

Enligt arkitektur- och stadsbyggnadsprofessor Johan Rådbergs schema för stadstyper består de uppförda grannskapen av friliggande lamellhus 3-4 våningar,¹⁴ lamellhus med halvslutna gårdar och låga punkthusgrupper.¹⁵

FIGUR 3. 1950 till 1980. Storskalig nybyggnad redovisad i färg med bl.a. Årsta västra till vänster och Valla gärde i bildens nederkant. Formexperimenten med höga punkthus och cirkulära hus i överkanten och det bebyggda tunnelbanereservatet i bildens mitt. ILLUSTRATION: författaren.

FIGUR 4. 1980 till 2013. Försiktig komplettering redovisad i färg. ILLUSTRATION: författaren.

Redan 1950 genomfördes den första kompletteringen när Årsta västra enligt planen lades till som en ytterligare grannskapsenhet med litet lokalcentrum. I samband med detta utgick tunnelbanereservatet och istället bebyggdes området med nya kvarter.¹⁶ Efter detta fortsatte utbyggnaden av stadsdelen med storskaliga tillägg i nya strukturer. 1959 var planen färdig för Valla gärde som ytterligare en avskild grannskapsenhet med en egen centrumanläggning.¹⁷ Området Sköntorp kom till samma år med fem höga punkthus i stadsdelens norra del.¹⁸ Tilläggen under denna tid avslutades med kvarteret Orrhamaren, också 1959, som utgör ett stort runt lamellhus på en tidigare planerad skoltomt.¹⁹

Noterbart är att samtliga av de kompletteringar som gjordes skedde på mark som var planerad att ianspråkta för byggnader eller trafikaneläggningar. Inga förändringar gjordes i den bevarade naturmarken som skiljde grannskapen åt. Kompletteringsbebyggelsen introducerar till del nya stadstyper enligt Rådberg. Bl.a. uppfördes höga punkthusgrupper²⁰ och kombinationer av höghus och låghus.²¹ De nya stadstyperna tillförde högre exploateringstal, men låg i paritet med det ursprungliga Årsta när det gällde andel bebyggd yta. Urbanmorfologiskt blir den ursprungliga planen mycket viktig för stadsdelens framtid. Det tidigt föreslagna gatunätet, fastighetsindelningen och relationen mellan bebyggelse och öppna

ytor lämnas i det närmaste helt intakt under de kommande decennierna. Utvecklingsstrategin som jag finner styra under dessa trettio år kallar jag för *konservera* eftersom syftet med de tidiga planerna var uppnått och stadsdelen sågs som komplett.

Planen frångås

I mitten av 1980-talet stod det klart att Årsta hamnat i problem som var kopplade till idén om den färdiga stadsdelen. Dessutom blev inte dagsbefolkningen så stor att den kunnat bära omfattande kommersiell eller offentlig service. Detta förmodligen för att den hemmafruideologi som fanns under Årstas tillblivelse aldrig slog igenom. Serviceutbudet blev allt sämre i centrumet samtidigt som efterfrågan ökade av fler och större lägenheter.²² Insikten ledde fram till att Stockholms stad tog fram ett upprustningsprogram för Årsta 1986. I programmet förordades bl.a. kompletteringsbebyggelse som ett sätt att lösa stadsdelens problem.²³ Efter Valla gärde hade endast ett bostadsprojekt genomförts i Årsta, kvarteret

FIGUR 5. 2013 till 2020. Stråkplanering. Årstastråket redovisat i färg. ILLUSTRATION: författaren..

FIGUR 6. 2013 till 2030. Den nya stadsdelen Årstafältet redovisat i färg. ILLUSTRATION: författaren.

Kolsnaren där fyra punkthus uppförts 1984.²⁴ Av de 1 300 föreslagna lägenheterna i programmet genomfördes ungefär hälften.²⁵ Ett paradigmskifte kan tydligt avläsas eftersom en viktig del av den tidigare omhuldade grannskapsplanen övergavs till förmån för bostadstillägg på naturmark. Den tydliga åtskillnaden i planfiguren mellan Åhréns fyra grannskap försvann därmed.

Samtliga av dessa kompletteringar ansluter i skala och ofta direkt i typologi till de ursprungliga delarna av Årsta. Inga nya stadstyper introducerades enligt Rådbergs schema. Tillvägagångssättet var typiskt för så kallad frimärksplanering, där en plan i taget tas fram för ett litet delområde. Detta lyftes sedan upp till norm i den 1997 framtagna *Områdesplan för Årsta*. Där identifierades det öppna planmönstret tillsammans med placering, skala och materialval som ansluter till den äldre bebyggelsen som strategi för vidare komplettering.²⁶ Liknande förhållningssätt nämndes i *Stockholms byggnadsordning* från 1999. Särskilt värdefullt ansågs det

öppna planmönstret med friliggande byggnader i naturlandskap.²⁷ Kompletteringen fortsatte därefter med ytterligare elva mindre projekt.²⁸

De ungefär 50 tillkomna byggnaderna har förstärkt den befintliga stadstypen och de enda förändringar som kan skönjas är att den tidigare helt förhärskande negativa rymden har ersatts av positiv rymd vid ett fåtal platser. Exempelvis har Åmänningevägen fått en sluten rumslighet efter uppförandet av kvarteren Largen och Glottran. Eftersom befintliga bebyggelsetyper kopierats har inte e-talen eller procenttalen av den bebyggda marken på kvartersnivå, nettoexploateringen, förändrats. Däremot har andelen våningar på marginalen ökat från vanligen tre till fyra. Totalt har

kompletteringarna som utfördes mellan 1980 och 2013 givit ungefär 1 100 nya lägenheter. Utvecklingsstrategin som jag finner styra under dessa trettio år kallar jag för *kopiera* eftersom den innebär en inpassning av nya byggnader på små tomter nära befintlig bebyggelse, som kopierar omgivningen i typologi och gestaltning.

Nya stadstyper introduceras

2003 togs ytterligare ett program för ny bostadsbebyggelse i Årsta fram. Programmet tog som utgångspunkt att det rådde brist på byggbar mark i Stockholm och att användningen av redan ianspråktagen mark kunde göras bättre. Genom att tunnelförlägga en kraftledning kunde ett stort avlångt område bebyggas. Programför-

fattarna argumenterade för att detta inte bara var ett sätt att skapa byggbar mark, utan också att sammankoppla tidigare åtskilda bostadsenklaver. Planeringsidén kom att kallas stråkplanering. Detta nya planeringsätt skiljer sig från det tidigare, eftersom det inte tar den redan bebyggda miljön som utgångspunkt utan istället ser vilka värden som kan skapas i det utpekade stråket. Detta tillsammans med kostnaderna för borttagandet av kraftledningen har givit en tätare struktur och en högre exploatering än vad de andra tillskotten har tillfört.²⁹

För första gången i Årstas utveckling ställdes därmed ett slutet gaturum i fokus. Det tydliga gaturummet och den urbanitet som det skapar angavs som en av programförslagets planprinciper.³⁰ Detta byggnadssätt sammanfaller med det Rådberg kallar postmoderna hybridområden. Stråket blir den tätaste delen hittills av Årsta. Det betyder att där skillnaden är som störst blir den nya strukturens stadstyp dubbelt så tät som den i den äldsta bebyggelsen i Årsta, medan den ansluter ungefärligt till Valla gärdes generella exploatering. Däremot blir den bebyggda ytan betydligt större i den tillkommande bebyggelsen i jämförelse med Valla gärde. Stråket planeras för 2 000 nya bostäder.³¹

Efter att Årstalänkens trafik flyttats öppnades 2007 möjligheten att planlägga en helt ny stadsdel vid Årstafältet. Detaljplaneringen för stadsdelen pågår alltså, men strukturen är i huvudsak beslutad genom det

program som var på samråd under 2010. Planens inriktning är att binda samman Valla gärde och Östberga-höjden i en ny stadsstruktur där inspirationen kommer från innerstadens tätare miljöer. Den nya stadsdelen planeras för 4 000 nya lägenheter.³² Byggnadssättet sammanfaller med det Rådberg kallar postmoderna reformkvarter.

Planformen är sluten och kommer att skapa mycket positiv rymd i en stadsdel där detta är en bristvara. Exploateringen och därmed tätheten kommer att nå nya nivåer. Sett till det äldre Årstas stadstyp, innebär detta en täthet som är ungefär dubbelt så hög när en jämförelse görs med den äldre bebyggelsen tätaste delar och den tillkommandes mest glesa partier. Det äldre Årsta och Valla gärdes stadstyper har ungefär lika stort maximalt markutnyttjande. Här blir den bebyggda ytan upp emot 50 procent större. Utvecklingsstrategin som jag finner ligga till grund för stråkplanering och den nya stadsdelen kallar jag för *konvertera*.

Förtättningsstrategier

I efterkrigstidens förorter är den byggbara marken, alltså den som kommer i fråga för förtättningsprojekt, allt som oftast utlagd som natur eller park i planen. Det innebär att alla projekt kräver planförändringar som strider mot grundidén, både på platsen och genom det faktum att den förutbestämda befolknings-siffran rubbas. En förändring blir därför inte bara en planförändring

utan en indirekt ideologisk strid med den etablerade planideologin. Även om den filosofi som lett fram till grannskapsenheterna inte längre har något företräde i det etablerade planparadigmet, lever den kvar i de låsta planerna som förkroppsligar de idéer som var levande under 1940-talet. Jag finner tre sinsemellan olika strategier för att hantera detta problem: *konservera*, *kopiera* och *konvertera*.

Konservera innebär i korthet att den ursprungliga planen inte förändras och att ingen förtätning sker, annat än på redan för bebyggelse planlagd mark. Det innebär att strategin vare sig påverkar det ursprungliga exploateringstalet, antalet våningar eller bebyggd yta. Strategin ger därmed få svar på de utmaningar som växande städer ställs inför. Konservera som strategi förklarar däremot varför förortsmiljöer ser ut som de gör idag.

I Årsta har förhållningssättet kopiera under 30 år givit 1 100 nya bostäder, spridda över hela stadsdelen. Kopiera kan uppfattas som en lättframkomlig väg genom sin anpassning till grannskapsenhetens skala. Ett litet tillägg i ett i övrigt oförändrat planmönster kan antas skapa större acceptans för såväl de omkringliggande värdena som hos de närboende. I det studerade fallet är det strategin kopiera som inleder den förändring av grannskapsenheten som ännu fortgår. Detta kan antas vara vägen för många av de oförändrade bostadsområdena i Sverige av samma typ. Strategin har sin utgångspunkt i en argumentation för att värna kul-

FIGUR 7. Vid Åmänningevägen har kompletteringsprojektet Glottran till höger, placerats i ett av de grönstråk som ursprungligen skiljde grannskapsenheterna från varandra. Genom förtätningsstrategin kopiera har positiv rymd skapats utan att det avsetts. Notera avsaknaden av publika bottenvåningar och urbanitet. FOTO: författaren.

turhistoriska värden och samtidigt tillåta förtätning. Detta gör kopiera något förrädisk ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Eftersom varje förtätning av en grannskapsenhet minskar den ursprungliga autenticiteten ur såväl visuellt, processuellt som materiellt perspektiv. Eftersom det ursprungliga stadsmönstret frångås måste frågan ställas vilket värde som skapas av att kopiera ett uttryck.

Detta måste jämföras med konvertera som innebär en ny struktur och högre täthet på vissa platser i eller mellan grannskapsenheter. Genom denna strategi finns planer på 6 000 nya bostäder i Årsta som inte berör den ursprungliga grönmarken i stadsdelens äldre delar. Den högre tätheten, ibland 100 procent tätare, ger fler bostäder på mindre yta och därmed möjlighet att värna mer parkmark. En annan skillnad mellan kopiera och konvertera är överblickbarheten. Kopiera ger över tid många små projekt som inte kunnat förutses från början, medan konvertera ger större koncentrerade projekt som kan avgränsas tydligt redan inledningsvis. En annan

fråga där detta också gäller, är tillskapandet av rumsligheter i tidigare helt öppna stadsmönster. Kopiera skapar positiv rymd utan att det egentligen avses. I fallet med konvertera är istället den tillskapade positiva rummen själva planeringsförutsättningen.

Ur ett kulturhistoriskt perspektiv går det att se på strategin konvertera ur två synvinklar. Den tillkommande strukturen blir helt och hållet en produkt av vår tid och kan därmed inte sägas ta kulturhistoriska hänsyn. Å andra sidan ger strategin konvertera stora möjligheter att hantera de problem som är behäftade med grannskapsenheten i form av separation, vikande underlag och inflexibel struktur, genom skapandet av täta stråk samtidigt som ursprungliga delar lämnas utan förtätning. Detta ger således möjlighet för både samtida stadsplanering, inte bara punktvis bostadskomplettering, och bevarande av känsligare miljöer.

Ur ett autenticitetsperspektiv ger detta hög autenticitet både i det bevarade och det nya beståndet, såväl visuellt, processuellt som materiellt.

I motsats till strategin kopiera, kan förtätning genom konvertering också tydligare styra var positiv rymd ska tillföras i de idag öppna stadsmönstren. En tydlig styrning av var positiv och negativ rymd ska tillåtas är både mer skonsamt mot ursprungsplanen och bättre för stadsdelsutvecklingen eftersom rumsligheterna som medvetet skapas också kan ges andra förutsättningar för stadsliv som exempelvis publika lokaler i bottenvåningarna. Avslutningsvis ska sägas att alla dessa tre strategier kan leva sida vid sida och beroende på plats berika eller skada en befintlig miljö.

Henrik Nerlund

Fil.mag., vice ordf. Rådet till skydd för Stockholms skönhet
henrik@nerlund.com

Noter

- 1 Karlsson 2012, s. 8-9.
- 2 Svanström 2013, s. 13-17.
- 3 *Promenadstaden – Översiktsplan för Stockholm*, 2010, s. 35-36.

- 4 Rådberg och Johansson 1997, s. 23–25.
- 5 Gråbacke & Jörnmark 2012, s. 238–241.
- 6 Franzén & Sandstedt 1993, s. 54–58.
- 7 SOU 1945:63, s. 594.
- 8 Franzén & Sandstedt 1993, s. 141.
- 9 Franzén & Sandstedt 1993, s. 66–67.
- 10 Hirdman 1992, s. 209–211.
- 11 Markelius m.fl. 1945, s. 59–60.
- 12 Rudberg 1998, s. 119.
- 13 Förslag till ändring och utvidgning av stadsplanen för delar av stadsdelarna Årsta och Johanneshov i Stockholm. Pl. 2353 Del 1, Stockholm 1939.
- 14 Rådberg & Friberg 1996, s. 124.
- 15 Rådberg & Friberg 1996, s. 128.
- 16 Förslag till ändring av stadsplanen för delar av stadsdelen Årsta, Västra delen (kvarteret Trälhavet m.m.) i Stockholm. Pl. 3866, Stockholm 1951; Förslag till ändring av stadsplanen för del av stadsdelen Årsta (kvarteret Bränningen m.m.) i Stockholm. Pl. 3787, 1950.
- 17 Förslag till ändring av stadsplanen för delar av stadsdelarna Årsta och Enskedefältet (Årstafältets norra del) i Stockholm. Pl. 5405 del I och II, 1958.
- 18 Förslag till ändring av kvarteret Sköntorp m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 5427, 1958.
- 19 Förslag till ändring av kvarteret Orrhamaren m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 5547, 1959.
- 20 Rådberg & Friberg 1996, s. 138.
- 21 Rådberg & Friberg 1996, s. 146.
- 22 Per Kallstenius m.fl. 1986, s. 186.
- 23 Program för ny bostadsbebyggelse i Årsta, dnr 2002-08519-53, 2003, s. 10.
- 24 Förslag till ändrad stadsplan för kvarteret Kolsnaren m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 8240, 1984.
- 25 Förslag till ändrad stadsplan för kvarteret Bolmen m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 8386, 1986., Förslag till ändrad stadsplan för kvarteret Trälhavet m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 8440, 1986., Detaljplan för del av kv. Åsunden m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 8424, 1988., Detaljplan för del av kv. Gesunden m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 8423, 1987., Detaljplan för område vid Orrfjärdsgränd inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 88131, 1989., Detaljplan för kv. Årstalund m.m.(Årsta Centrum) inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 8253, 1988., Förslag till detaljplan för kv. Grycken m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 88062, 1989., Detaljplan för område vid södra Åmänningevägen m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 87115, 1989.
- 26 Program för ny bostadsbebyggelse i Årsta, dnr 2002-08519-53. 2003, s. 11.
- 27 Stockholms översiktsplan ÖP99, 1999, s. 121.
- 28 Detaljplan för område vid kv. Flåsjön inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2001-07220A-54, 2003., Detaljplan för område vid kv. Årsjön inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2001-06233-54, 1989., Detaljplan för kv. Nårdingen m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2000-12721-54. 2005., Detaljplan för kv. Skälderviken m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2002-00912-54. 2005., Detaljplan för del av Storsjövägen m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2001-08728-54. 2004., Detaljplan för område vid kvarteret Gullmarren i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2001-06446-54. 2004., Detaljplan för kv. Borlängen i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2005-09542-54. 2006., Detaljplan för del av fastigheten Årsta 1:1 och del av kv. Råmen m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2006-00814-54. 2007., Detaljplan för fastigheten Säven 4 m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2006-16042-54. 2007., Detaljplan för del av Årsta 1:1 m.fl. vid kv. Örlen i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp. 2009-02450-54. 2011.
- 29 Program för ny bostadsbebyggelse i Årsta dnr 2002-08519-53, 2003, s. 7.
- 30 Program för ny bostadsbebyggelse i Årsta dnr 2002-08519-53, 2003, s. 26.
- 31 Program för ny bostadsbebyggelse i Årsta dnr 2002-08519-53, 2003, s. 4.
- 32 Årstafältet Program för detaljplan dnr 2007-08046-53, 2010 s. 13.

Käll- och litteraturförteckning

- Karlsson, Anders, 2012, "Allt färre bor i glesbygd", *Välfärd* nr 12 (s. 8–9).
- Franzén, Mats & Sandstedt, Eva, 1993, *Välfärdsstat och byggande*, Lund.
- Gråbacke, Carina & Jörnmark, Jan, "The Political Construction of the 'Million Housing Programme'", i Per Lundin m.fl. (red.), *Science for Welfare and Warfare*, Sagamore Beac, MA 2012 (s. 238–241).
- Hirdman, Yvonne, 1992, "Kvinnorna i välfärdsstaten: Sverige 1930–1990", i Yvonne Hirdman (red.), *Kvinnohistoria*, Stockholm (s. 209–211).
- Kallstenius, Per m.fl., 1986, *Stockholm Bygger*, Stockholm.
- Markelius, Sven m.fl., 1945, *Det framtida Stockholm*, Stockholm.
- Promenadstaden – Översiktsplan för Stockholm, 2010, utg. Stockholms stadsbyggnadskontor.
- Rudberg, Eva, 1998, "Folkhemmets välfärdsbygge 1940–60", i Claes Caldenby m.fl. (red.), *Att bygga ett land*, Stockholm (s. 119).
- Rådberg, Johan & Friberg, Anders, 1996, *Svenska stadstyper*, Stockholm.
- Rådberg, Johan & Johansson, Rolf, 1997, *Stadstyp och kvalitet*, Stockholm.
- Svanström, Stefan, 2013, "Störst tillväxt utanför gamla stadskärnor", *Välfärd* nr 3 (s. 13–17).
- SOU (1945) *Slutbetänkande avgiivet av bostads-sociala utredningen. Del I*. SOU 1945:63.
- Stockholms översiktsplan ÖP99, utg. Stockholms stadsbyggnadskontor 1999.

- Stadsplaner och programhandlingar i kronologisk ordning.*
- Förslag till ändring och utvidgning av stadsplanen för delar av stadsdelarna Årsta och Johanneshov i Stockholm. Pl. 2353 Del 1, 1939.
- Förslag till ändring och utvidgning av stadsplanen för delar av stadsdelen Årsta Västra delen i Stockholm. Pl. 3733, 1950.
- Förslag till ändring av stadsplanen för del av stadsdelen Årsta (kvarteret Bränningen m.m.) i Stockholm. Pl. 3787, 1950.
- Förslag till ändring av stadsplanen för delar av stadsdelen Årsta, Västra delen (kvarteret Trälhavet m.m.) i Stockholm. Pl. 3866, 1951.
- Förslag till ändring av stadsplanen för delar av stadsdelarna Årsta och Enskedefältet (Årstafältets norra del) i Stockholm. Pl. 5405 del I och II, 1958.
- Förslag till ändring av kvarteret Sköntorp m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 5427, 1958.
- Förslag till ändring av kvarteret Orrhammarerna m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 5547, 1959.
- Förslag till ändrad stadsplan för kvarteret Kolsnaren m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 8240, 1984.
- Förslag till ändrad stadsplan för kvarteret Bolmen m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 8386, 1986.
- Förslag till ändrad stadsplan för kvarteret Trälhavet m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Pl. 8440, 1986.
- Detaljplan för del av kv. Åsunden m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 8424, 1988.
- Detaljplan för del av kv. Gesunden m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 8423, 1987.
- Detaljplan för kv. Årstalund m.m. (Årsta Centrum) inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 8253, 1988.
- Detaljplan för område vid Orrfjärdsgränd inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 88131, 1989.
- Förslag till detaljplan för kv. Grycken m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 88062, 1989.
- Detaljplan för område vid södra Åmänningsvägen m.m. inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 87115, 1989.
- Detaljplan för område vid kv. Årsjön inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2001-06233-54, 1989.
- Program för ny bostadsbebyggelse i Årsta, dnr 2002-08519-53, 2003.
- Detaljplan för område vid kv. Flåsjön inom stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2001-07220A-54, 2003.
- Detaljplan för del av Storsjövägen m.m., i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2001-08728-54, 2004.
- Detaljplan för kv. Närdingen m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2000-12721-54, 2005.
- Detaljplan för kv. Skälderviken m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2002-00912-54, 2005.
- Detaljplan för kv. Borlången i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2005-09542-54, 2006.
- Detaljplan för del av fastigheten Årsta 1:1 och del av kv. Råmen m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2006-00814-54, 2007.
- Detaljplan för fastigheten Säven 4 m.m. i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp 2006-16042-54, 2007.
- Årstafältet Program för detaljplan dnr 2007-08046-53, 2010.
- Detaljplan för del av Årsta 1:1 m.fl. vid kv. Örlen i stadsdelen Årsta i Stockholm. Dp. 2009-02450-54, 2011.

Knutsson, Johan, 2013, *Allkonstnär i "hemtrefnadens" tid: Lars Israel Wahlman som möbel- och inredningsarkitekt 1894–1917*, Nordiska museets förlag, Stockholm, 207 s., inb., ISBN 9789171085610

Lars Israel Wahlman betraktas med all rätt som en av det svenska 1900-talets främsta arkitekter. För eftervärlden står han som en av nationalromantikens genombrottsmän. Tillsammans med kollegor som Carl Westman, Ragnar Östberg, Erik Lallerstedt och Torben Grut visade Wahlman hur gamla stilkonventioner kunde ersättas med nya arkitektoniska verktygsmedel, som baserades på material, konstruktion och ändamål. Inspirationen kom från brittiska Arts and Crafts och resultatet blev vad vi brukar kalla nationalromantik.

Wahlmans position i arkitekturhistorien vilar främst på en specifik byggnad, Engelbrektskyrkan, som i år fyllt jämt hundra år. Den kom till i ett skede då den svenska kyrkoarkitekturen stod vid ett vägsval. Nygotiken hade spelat ut sin roll och det var inte längre självklart hur en kyrka skulle se ut. Samtidigt började nya strömningar inom svenska kyrkan få konsekvenser för kyrkorummets utformning. Engelbrektskyrkan svarade mot dessa behov i tiden. Men det var också i sig ett märkvärdigt verk, personligt och nyskapande i sin arkitektoniska form, samtidigt oerhört genomarbetat i varje enskild detalj. Interiören är ett av vår arkitekturs mäktigaste rum genom sin hisnande rymd och sitt suggestiva ljus. Till sin huvudform känns rummet rent och klart, men flyttar man blicken myllrar det av konstnärligt formade detaljer, där

stenen, träet och armaturens blänkande metall är bearbetade så att varje material framträder med sin egenart, men samtidigt ger en varm och ombonad atmosfär. Allt hålls ihop genom den dämpade, samstämda färgskalan. Engelbrektskyrkan var ett fullödigt allkonstverk i det tidiga 1900-talets anda.

Wahlman var 36 år gammal när han vann tävlingen om Engelbrektskyrkan, åtta år senare hade han som formellt ansvarig fört hela det omfångsrika byggnadsprojektet i land. Resultatet vittnade om en explosion i kreativitet. Varifrån kom denna skaparkraft? Vad hade Wahlman åstadkommit tidigare, som gjort honom rustad för detta kraftprov? Vi erinrar oss kanske ett antal privatbostäder av hans hand, främst Tjolöholms slott, hans egen bostad "Tallom" i Stocksund och de kända villorna Trevnan och Trotsgården i Hedemora.

Wahlman var en ledande förnyare av svensk bostadsarkitektur kring sekelskiftet 1900, när villastäderna växte fram i svenska städer och diskussionerna om hemmet och familjen var högaktuella. Hans arbete sträckte sig från slott till arbetarbostäder, men de flesta av hans uppdrag gällde hus för en välbeställd över- och medelklass. I tidens anda hade Wahlman ambitionen att forma bostadshusen i alla dess detaljer för att uppnå en personlig och ombonad hemmiljö. Han formgav fast inredning, möbler, snickerier och mängder av dekorativt uthuggna detaljer, han föreskrev en rik och detaljerad färgsättning för varje detalj i ett hus och samarbetade nära med utvalda hantverkare för att uppnå den helhetsverkan som han eftersträvade. Däri ingick även trädgårdens rum och olika planteringar som självklara delar. Än idag strålar flera av hans välbevarade verk av

denna glada kreativitet. Allra mest gäller det Norhaga utanför Falun, en privatbostad som växte till ett litet konglomerat av byggnader i olika skala.

Frågan är ändå om Wahlman riktigt uppskattats efter förtjänst av eftervärlden. Boken *Verk av L.I. Wahlman* från 1950 gav en översikt över hans arbeten. Den har ett bestående värde som dokument genom att den är så rikt illustrerad framför allt med ritningsmaterial. Men texten är distanslöst lovordande och den har därför mest uppfattats som ett slags vänbok. Samtidigt har den nog på sätt och vis stängt vägarna för nya biografiska verk om Wahlman. Men jag tror också att intresset för Wahlman falnade något under tiden efter andra världskriget, därför att han mer än någon annan av "nationalromantikerna" förknippats med sin tids nationella stämningar. Kanske också genom sin framtoning som konstnärsromantiker.

Efterkrigsgenerationen av arkitekter och arkitekturhistoriker har ju gärna velat lyfta fram de rationalistiska och modernistiska dragen i nationalromantiken. Det är nog också en del av förklaringen till den diskussionen som förts om själva begreppet nationalromantik, där alternativ som nationalrealism eller materialrealism lyfts fram. Bakom den diskussionen kan man ana en viss reaktion mot den belastning som kommit att ligga både i ordet nationell och i ordet romantik.

Men nog om detta. Det verkar som om tiden är mogen för att titta närmare på Wahlman. Genom ett par nya böcker på senare år har vi börjat få en delvis ny och framför allt en fördjupad syn på Wahlmans verksamhet som arkitekt. Det började med Catharina Nolins utmärkta bok om hans insatser inom den svenska

trädgårdskonsten, där hon definitivt slår fast hans roll som en tongivande pionjär.¹ Därefter har Johan Knutssons kommit med två böcker som belyser Wahlmans möbel- och inredningskonst.

Den första av dessa, *I "hemtrefnadens tid"*², väckte min förtjusning när jag i somras lyckades komma över denna då slutsålda bok. Jag var själv i sluttampen på arbetet med ett bidrag till en bok om Engelbrektskyrkan,³ och fann här nya aspekter på Wahlmans sätt att arbeta. Knutssons bok handlade allmänt om det tidiga 1900-talets heminredningsideal, men Wahlman spelade en påfallande stor roll i den.

Det intressanta var Johan Knutssons ingång till ämnet. Han har doktorerat på svenska allmogemöbler och är alltså specialist på det traditionella arv som var en av Wahlmans viktigaste utgångspunkter som arkitekt och formgivare. Denna bakgrund gör Knutsson till en skarp iakttagare och analytiker av Wahlmans relation till sina förebilder. Boken var skriven med en upptäckarglädje, som lett vidare till den nya boken *Allkonstnär i "hemtrefnadens" tid*⁴, som behandlar Wahlmans verksamhet som möbel- och inredningsarkitekt under perioden 1894-1917.

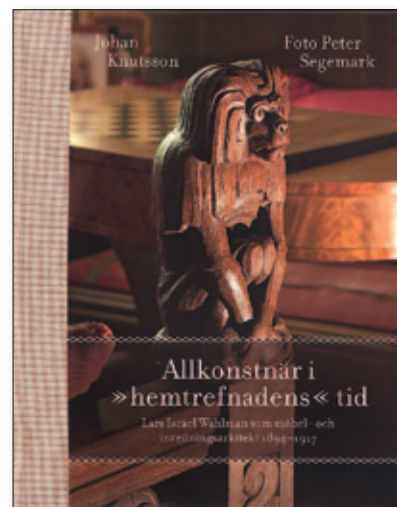
Den som tidigare mest djupgående skildrat denna epoks villaarkitektur är Elisabeth Stavenow-Hidemark i sin numera klassiska *Villabyggnelse i Sverige 1900-1925*⁵. Hon utredde där bland annat den stora roll som den brittiska bostadsarkitekturen och Arts and Crafts spelade för de svenska arkitekterna kring sekelskiftet 1900. Särskilt Wahlman och Westman, som båda var i England år 1900, bidrog till att föra in dessa impulser i det svenska villabyggnandet, där det blandades med inhemska förebilder. Så uppstod en ny

"nationell" bostadsarkitektur ur en kombination av Arts and Crafts och svensk allmogetradition. Stavenow-Hidemarks syfte var framför allt att spåra de insatser som betydde mest för typbildningen i Sverige, och lägger därför en särskilt tonvikt på Westman.

Wahlman var mer personlig och egen-sinnig i sin arkitektur, kan man kanske säga. Han var också den som mest hemtamt rörde sig i den inhemska folkliga byggnadstraditionen. Han kände den väl sedan sin uppväxt i Hedemora. Dalarna blev ju också under denna tid något av ett vallfartsområde för studier av svensk allmogekonst och hemslöjdstradition. Wahlmans förtrogenhet med detta arv och hans förmåga att utvinna nya moderna kvaliteter ur det blev grunden till hans många särpräglade verk inom tidens bostadsarkitektur. Johan Knutsson beskriver och analyserar en lång rad av dem.

Vad var då karaktäristiskt för Wahlmans villor? Först och främst är det planlösningen med ett samlande centralt rum, som vidgar sig i alkover för separata funktioner – en matplats eller en sitthörna med väggfasta bänkar. Centrum i rummet är den öppna spisen, där brasan sprakar mot en inramning av glaserat tegel eller kakel. På ömse sidor om den ordnade Wahlman gärna små sittvrår att krypa in i. Hans planlösningar skulle vara flexibla, skjutdörrar eller förhängen kunde dras för eller ifrån så att scenen ändrades allt efter studens behov.

Till idén om allkonstverket hörde att arkitekten också skulle rita möblerna. Så gjorde Wahlman också när han fick möjlighet. Han utformade då varje möbel för sin särskilda placering, anpassad i form och färg till omgivningen. Formgivningen redovisar möbelns konstruktion och är

enkel i sina huvuddrag. Men såväl möbler som husets konstruktiva delar kunde ha skurna dekorer eller skulpturalt formade detaljer, gärna i form av blomster- eller djurmönster. Här blommade Wahlmans fantasi ut med fabulerande och lekfulla former som kunde flyta över i varandra. Så kunde till exempel delar av ugglans fjäderdräkt lika gärna föreställa blomblad.

Johan Knutsson redovisar en rad av Wahlmans renoveringar, som tidigare varit ganska okända.⁶ De är intressanta genom att de belyser arkitektens sätt att förhålla sig till äldre byggnader av varierande kulturhistorisk dignitet. Det är inte fråga om något troget antikvariskt förhållningssätt, utan om att förena en önskvärd modern bekvämlighet med bibehållen respekt för atmosfären i det gamla – och med en stor frihet i nya tillskott. Allt med en övergripande strävan efter "hemtrevlighet". Var byggnadens karaktär sådan att man kunde förvänta sig stuckornament i barock, kunde Wahlman med lätt förskjutning transformera barockmässiga frukt- och blomstermotiv till personligt präglad jugenddekor.

Johan Knutssons bok ger en god bild

av en arkitekts arbete i en epok då yrkesrollen vidgades till att omfatta en stor del av människors livsmiljö. Gamla formtraditioner kunde införlivas i nya bostadsmiljöer och förenas med tekniska nymodigheter och modern bekvämlighet. En tid då hantverk gradvis ersattes av industriell produktion. Knutsson ser Wahlmans arkitektur i dess tidssammanhang, men framhäver också det särpräglade och motsägelsefulla i den. I sin formgivning är Wahlman både ingenjör med konstruktivt seende och konstnär med stor fabuleringsförmåga. Han är både traditionalist och modernist, både asketisk och överdådig.

Genomgående betonar Knutsson Wahlmans självständighet i förhållande till sina förebilder i allmogekonsten. Det är aldrig fråga om någon direkt kopiering. Med sin ständigt nyskapande förmåga visar Wahlman en frihet i sättet att hantera en äldre tradition, som har stort intresse än idag, menar Johan Knutsson. Med sin bok om Wahlmans möbel- och inredningskonst ger han ett viktigt bidrag till vår förståelse av det tidiga 1900-talets arkitektur och framför allt av en av våra mest särpräglade arkitekter.

Eva Eriksson

Fil.dr, arkitekturhistoriker och författare

Noter

- 1 Catharina Nolin, *En svensk lustgårdskonst. Lars Israel Wahlman som trädgårdssarkitekt*, Stockholm 2008.
- 2 Johan Knutsson, *I "hemtrefnadens" tid*. Stockholm 2010
- 3 "Den vill vara ny och stark". *Engelbrekts-*

kyrkan 100 år. Statens centrum för arkitektur och design i samarbete med Engelbrekts församling, 2014.

- 4 Johan Knutsson, *Allkonstnär i "hemtrefnadens tid". Lars Israel Wahlman som möbel- och inredningsarkitekt 1894-1917*. Stockholm 2013.
- 5 Elisabet Stavenow-Hidemark, *Villabebyggelse i Sverige*. Stockholm 1971.
- 6 Den kom ut efter min egen deadline för boken om Engelbrektskyrkan, därav min uppgift i en not där, att Wahlmans renoveringar ännu var ganska okända (not 15).

Gullbrandsson, Robin (red.), 2013, *Grevars och bönders tempel: en bok om Brahekyrkan på Visingsö*. Jönköpings läns museum, Jönköping, 452 s., inb. ISBN 978-91-85692-88-0

En självklar uppgift för våra museer är att visa samlingarna. Lika klart borde det vara att samlingarna måste vårdas och förkovras. En tredje uppgift, i den stolta traditionen från antikens Museion, är att bedriva forskning.

I denna anda har Jönköpings läns museum (JkpLM) publicerat boken *Grevars och bönders tempel: en bok om Brahekyrkan på Visingsö* under redaktörskap av Robin Gullbrandsson, antikvarie vid museet. Titeln beskriver dock inte hela

antologins innehåll; boken inleds med artiklar om platsens forntid och kyrkans placering i landskapet under olika tidsperioder och avslutas med artiklar om kyrkans inomhusklimat, inventarier och konservering. Boken har således ett brett anslag.

19 författare har tillsammans skrivit 31 uppsatser. En av de korta artiklarna saknas i innehållsförteckningen, Cai Zetterströms om *Tennets egenskaper och stämplingar*. Sju författare är knutna till museet inom professioner såsom antikvarie, konservator, kulturgeograf och arkeolog. Övriga tolv är verksamma vid bl.a. Uppsala och Stockholms universitet, Svenska kyrkan, Västsvensk konservatorsateljé och Skoklosters slott. Artiklarna har två olika format, ett längre och ett kortare, som ibland har kommenterande karaktär. Gedigen arkivforskning kännetecknar flertalet artiklar, och det är spännande och intressanta fakta och detaljer som därigenom kommer i dagen. I anslutning till varje artikel presenteras noter, källor och litteratur. Boken omfattar 452 sidor i ett större format; med vackra och väl beskrivande färgbilder och påkostat papper är den till det yttre en Coffee-table bok. Många av de välgångna bilderna är framställda av redaktören.

Verket är delat i fyra större avsnitt, Platsen, Ströja kyrka (föregångaren till slottskyrkan), Slottskyrkan, samt Brahekyrkan (dvs. den sentida slottskyrkan när slottet blivit ruin). Varje uppsats har en sammanfattning på engelska, så pass fylig att man mycket väl kan läsa den som en introduktion.

En naturlig fråga är: för vem är boken skriven? Svaret är inte givet, och det är en av svagheterna med boken. Omfånget och utförandet gör att den ser ut som en

presentbok. Men uppsatserna är inte sammanhållna som de borde vara i en bok som vänder sig till lekmannen. I synnerhet i bokens första del upprepar författarna varandras berättelser, men de refererar inte varandra. Ett exempel är placeringen av det forntida Husaby. Flera författare berör frågan, medan det hade räckt med att en gjort det och i istället behandlat frågan på djupet. I detta avseende kunde redaktörskapet varit tydligare.

Under huvudrubriken 'Platsen' inleds boken med en artikel av Anna Ödeén, arkeolog vid JkpLM. Texten behandlar arkeologiska fynd och är ett försök att sätta in dessa fynd av bl.a. guldgubbar i sitt sammanhang långt före Brahetiden. En kortare orienterande artikel om *Miljö, kyrka och kyrkogård på Visingsö* av Gullbrandsson kommer därefter. Den hade fungerat väl som inledning på boken.

Artikeln om kyrkan och byn i landskapet av Ådel Vestbö Franzén, kulturgeograf vid JkpLM, presenterar odlingsmönster i Ströja by under medeltid och senare tid utifrån äldre kartmaterial, tidsgeografisk modell och fosfatkartering. Illustrationerna som relaterar till de två sistnämnda metoderna är intressanta, men kunde ha fått mera plats och en tydligare presentation.

Artikeln om Brahekyrkans klockstapel och dess klockor av kyrkohistorikern Jakob Lindblad har placerats under rubriken 'Platsen', trots att den tydligt hör till Brahekyrkan eftersom den uppfördes 1672 på direkt initiativ av Per Brahe d.y., som däri ville placera en ny storklocka.

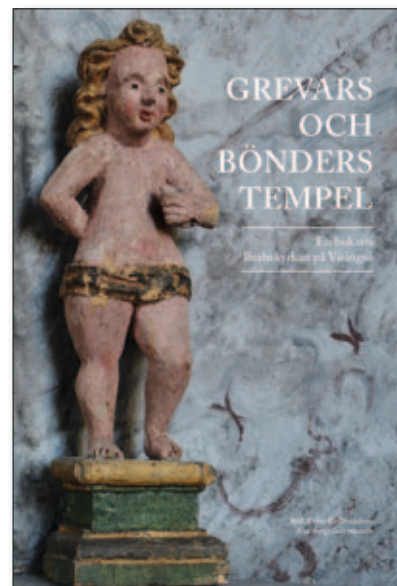
Nästa avsnitt behandlar Ströja kyrka och inleds med en värdefull artikel av fil.dr Ing-Marie Nilsson om kyrkans förmodade utseende under medeltiden, dess västtorn och dopfunt. Genom en bevarad

plankbit i torntrappan kunde man 2012 genomföra en dendrokronologisk undersökning. Resultatet visade att trädet fällts under tiden 1135–1155. Högt upp i tornet finns en emporvåning, dvs. en upphöjd utsiktsplats, med ett ev. tornkapell, som hade kontakt med kyrkorummet. Förekomsten av denna antas tyda på att kyrkan stått nära samhällseliten, i detta fall eventuellt Sverkersätten. Nilssons artikel är väl illustrerad med bokens enda planritning av kyrkan, tolkad av författaren utifrån G. Paulis ritning från 1930. Placeringen av hallkyrkans mitskeppspelare från 1600-talet framgår tydligt av planen. Nilsson menar att dessa pelare kan vara placerade ovanpå medeltidskyrkans långhusmur. Den i forskning förankrade planskissen ger en möjlig tolkning av långhusets utseende under medeltiden.

Utifrån mina iakttagelser av västsvenska kyrkor vill jag särskilt peka på Kinnekullekyrkan Västerplanas medeltida långhus och jämföra det med Ströja kyrkas förmodade utseende. De framstår för mig som möjliga systerkyrkor med sina smala långhus och höga medeltidstorn i väster.

Prof. em. Jan Svanberg behandlar i kortare artiklar relikskrinet från 1200-talets början, tornvalvsmålningarna från 1400-talets andra hälft samt kyrkans medeltida Birgittaskulptur.

Ett enda medeltida föremål i kyrkan är försett med signatur. Det är Ströjaporten som fil.dr Gunnar Nordanskog presenterar i en välunderbyggd artikel. Ett djurformat smalt bandjärn långt nere på porten är försett med signaturen Asmund i runinskrift. Ytterligare tre kyrkdörrar i Väster- och Östergötland har Asmunds signatur. Dörren i Ströja är inte dendrokronologiskt daterad, men har av tidigare

forskning daterats till ca 1200. Nordan-skog vill tidigarelägga dess tillkomst och drar paralleller till tornets tillkomst från ca 1150.

Kyrkohistorikern Anita Liepe inleder avsnittet om Slottskyrkan med den fängslade 34-sidiga artikeln *Slottskyrka och släktmonument*. Visingsborg skänktes 1562 av kung Erik XIV som Sveriges första grevskap till Per Brahe d.ä. Fem år senare påbörjade greven byggandet av slottet som blev lågornas rov 1718. I början på 1600-talet, under greve Magnus Brahes tid som slottsherre, revs Ströja medeltidskyrka, sänar som på västtornet, för att bereda plats för den enligt Liepe "anspråkslösa renässanskyrkan". Per Brahe d.y. fullföljde fr.o.m. 1633 till sin död 1680 kyrkans rika barockinredning. Därtill finns i kyrkan en samling av kuriosa och en rik samling nattvardssilver. Det är bl. a. en omgjord medeltida silverkalk, en guldbroderad mässshake och Ebba Brahes bröllopssmycken från vigseln 1618 med Jakob de la Gardie. Liepe sammanfattar

med orden: Brahekyrkan har bevarats praktiskt taget intakt sedan 1600-talet och utgör därigenom en spegel av stormaktstiden. Antikvarie Agneta Åsgrim Berlins (JkpLM) artikel om *Brahekyrkan i församlingsbornas händer* (se nedan) visar dock att en hel del förändringar gjorts under 1800- och 1900-talen.

En brist i boken är att renässanskyrkans fysiska byggnad inte presenteras under avsnittet Slottskyrkan, i stället får läsaren lägga pussel för att få ihop hela bilden av Magnus och Per Brahe d.y.s kyrka. Hallkyrkans form och mittskeppspelarnas placering framgår dock av Nils-sons plan (se ovan), men övrig byggnadsutformning förblir oklar.

Greve Brahe drabbades hårt av reduktionen. Hela Visingsö med grannsocknar på ömse sidor Vättern förlorades till kronan och Per Brahes feodalliknande samhälle med staden *Brahe-Grenna*, slott, kyrkor, skola och yrkesmän inom skulptur, måleri och boktryckeri blev kungens egendom.

Om slotts föremålens vidare öden skriver intendent Bengt Kylsberg vid Skoklosters slott en kortfattad artikel. Per Brahes arvtagare Nils Brahe gifte sig nämligen med arvtagaren till Skoklosters slott, Margareta Juliana Wrangel. Nils var greve då grevskapet reducerades 1681, och han överförde stora samlingar till det blivande fideikommisset Skokloster.

Man kan reflektera över varför kyrkans inredning inte flyttades, men den frågan ställs inte i boken. Löd kungens befallning att kyrkan skulle lämnas intakt, eller ansågs det invigda kyrkorummet som så helgat, att det inte var möjligt att beröva kyrkan några av sina dyrbarheter? Det hade varit intressant om någon artikel hade tagit upp denna frågeställning, som

inte heller torde vara unik för Brahekyrkan. Reduktionen bör ha medfört att flera adliga ätter miste sina patronatskyrkor.

Målerikonservator Bibi Pålénäs (JkpLM) synar i artikeln den hetlevrade hovkonterfejaren Johan Werners inhemska konstproduktion. Författaren lanserar en ny tolkning av bilderna: "är det inte alla dessa avvikelser från det perfekta som ger karaktär och förmedlar ett budskap...?" Artikeln kompletteras med en kort relevant redogörelse för altarpusslens historia skriven av Anita Liepe. Pålénäs längre artikel om donatorn Änkefru Margareta Sparre framvisar den samtida politikens hårdhet.

I Brahekyrkan finns 34 stora unika metalltavlor med framträdande placering på Brahekyrkans valvpelare och på Djäkneläktaren. Konservator Linda Denlert beskriver i artikeln deras tillblivelse, teknik, materialsammansättning och konservering. Den ingående beskrivningen av dessa konstverk förmedlas på ett föredömligt sätt.

Fem längre och två kortare artiklar behandlar ur olika synvinklar gravskicket, monumenten och ritualen som de kommer till synes i gravkapellet och i stensulpturen. Den första av dessa, av Gullbrandsson, behandlar även de stenhuggararbeten som inte tillhör gravkonsten. Författaren behandlar med utgångspunkt i tidigare forskning Brahekyrkans portal och gravmonument och menar att Brahe använde sig av lokala kretsar av stenhantverkare i anslutning till lättbruten kalk- och sandsten på platser som Kinnekulle i Västergötland och Omberg i Östergötland. En och samme mästare är enligt Gullbrandsson upphovsman till både kyrkans påkostade tornportal och till det unika gravmonumentet med

paret Per Brahe d.y. och Kristina Katarina Stenbock. Båda dessa bör vara tillkomna i mitten av 1600-talet med mästare Börje stenhuggare, och medhjälparen Thomas Pramacher, som upphovsmän. Gullbrandssons skriver även en artikel om Brahegravens ståtliga tennkistor. Genom bevarad korrespondens följs tillkomsten av kistorna och dessa sätts i sammanhang med praktkistor i Riddarholmskyrkan och Strängnäs domkyrka. Genom konservator Cai Zetterströms materialkunskaper ges ytterligare en viktig dimension. Gullbrandsson ställer avslutningsvis frågan om stormaktstidens gravkammrar med sin symbolik och står för ett bortglömt kulturarv. Jag är benägen att instämma.

Doktoranden i arkeologi Jenny Nyberg och fil.dr Cecilia Aneer skriver om adlig begravningstradition under stormaktstiden. Nyberg fördjupar sig i förhållandena som rör de gravlagda i Brahegraven och de bevarade klädesplaggen i kistorna. Endast ett fåtal kvinnliga modeplagg har bevarats i Europa från 1600-talets mitt skriver Aneer i sin inträngande artikel om Elsa Beata Brahes (1629–53) begravningsdräkt, som fortfarande omger den gravlagda unga kvinnan i sin tennkista. Dräkten blev känd genom dokumentationen som gjordes i samband med restaureringen av gravkammaren 1932.

Sommaren 2011 gjordes åter en konservering av kistorna och Nybergs och Aneers artiklar bygger på undersökningar som utfördes i samband med detta. Elsa Beatas fotsida dräkt är tillverkad av tjock sidensatin med metalltrådsbroderi och knypplad metallbård i guld och silver. Även de tillhörande skorna med broderier och spetsar samt stickade silkesstrumpor är bevarade. Plaggen uppvisar prov på slitage och dess ägarinna har med

största sannolikhet burit dem under sin livstid. Artikeln visar på stor sakkunskap i ämnet och ger en inblick i en fascinerande forskningsgren. Fotografierna i båda dessa artiklar är unika, de är tagna vid gravöppningen då undersökningarna genomfördes.

Fil.lic. Jan Olof Rudén artikel om musiken i slottskyrkan, "ett musikaliskt rum", är en 40-sidig artikel av högt vetenskapligt värde. Artikel redogör även för musikutbildningen i Braheskolan och de notböcker som var aktuella vid tiden. Per Brahe var själv lutspelare, hans musikintresse var stort, och han försåg sin kyrka med orgelverk och andra instrument. I kyrkans omfattande utbud av mässor och begravningar framförde djäknarna (skolpojkar) förutom konstmusik, liturgisk gregoriansk sång och psalmsång.

Åsgrim Berlins artikel om församlingens förhållande till, och vård av, kyrkan med dess inredning efter reduktionen är mycket intressant. Kyrkans namn blev nu Visingsö kyrka och pastoratet blev regalt, vilket innebar att kungen själv fattade beslut om kyrkoherdetjänsten. Denna tjänst var förenad med befattningen som teologie lektor vid gymnasiet på ön. Den första (?) avhandlingen om Visingsö kyrka *De Templo Visingiano* kom 1791 på latin och skrevs av en prästson från ön, Sven Johan Almqvist. Åsgrim Berlin ställer inledningsvis den uppenbara frågan: hur kunde öförsamlingen bära de kostnader som förvaltningen innebar och som under grevskapsepoken till stor del vilat på "patronus"? Artikeln ger en väldokumenterad genomgång av kyrkans förvaltning, problemen med kyrkans hägnader, det helt nyupprättade inventariet vid Esaias Tegnér's biskopsvisitation 1827 och biskopens önskemål om interiöra föränd-

ringar, kyrkans uppvärmningssystem, om reparationer av kyrktorn, tak, orgelverk, kyrkans bibliotek samt om renoveringen 1840-42. Intresset för kyrkan var livligt under 1900-talets första decennium och 1909 tilldelades blivande riksantikvarien Sigurd Curman uppdraget att inför den planerade restaureringen utföra en dokumentation med genomfotografering av kyrkan. De unika fotografierna togs både av Sigurd Curman och hans far Carl Curman. Restaureringen kom slutligen till stånd 1930-32.

Boken avslutas med artikeln *Kampen för Brahekyrkans framtid: nytt klimatsystem och totalsanering 2005-2007* av konservator Gunnel Rosenquist och antikvarie Margareta Olsson, båda vid JkpLM. Denna artikel kunde lika gärna varit bokens upptakt, den handlar om hur man kom till rätta med mögel och annan mikrobiell påväxt inne i kyrkorummet.

Tio av artiklarna är kortare och enbart faktapresenterande, de kommenterar huvudartiklarna och belyser detaljer av stort intresse. Exempel på dessa är Liepes artikel om kyrkans tavlor, en av tidens få större offentliga konstsamlingar. Även grevarna Brahes Kyrkoträdgård presenteras i en kortare artikel av trädgårds- och Braheforskaren Ingrid Larsson Haglund, som även bidragit med kortare artiklar om kyrkklockan och bröderna Svenssons gravhäll.

Varje bok skrivs i sitt sammanhang. I den meningen blir också en bok en spegel av sin egen tid. Själva förekomsten av boken är, som jag skrev i inledningen, ett ställningstagande för vad museer skall syssla med. Sammantaget är detta en bok som sammanfattar forskningsläget och som borde finna en plats vid ambitiösare bibliotek, även utanför Visingsötrakten.

Också för den "intresserade allmänheten" är det en utmärkt bok att ha hemma, genom sitt breda anslag finns det någonting för alla.

Jönköpings läns museum är att gratulera för att ha kunnat framställa denna bok, till stor del med egen personal.

Charlotta Hanner Nordstrand

Fil.dr, lektor vid Inst. för kulturvård
Göteborgs universitet
charlotta.hanner.nordstrand@
conservation.gu.se

Bonnier, Ann Catherine & Sjöström, Ingrid m.fl., 2013, *Kyrkornas hemligheter, inb., 255 s., Medströms bokförlag, Stockholm. ISBN 978-91-7329-111-8*

På en liten bild i början av boken *Kyrkornas hemligheter* visas en grön stenflisa i golvet i Örberga kyrka i Östergötland. Den tros vara hämtad från en romersk ruin i Köln någon gång under medeltiden och har använts för att dölja några små relikier. De är dock försvunna sedan åtminstone 500 år men på senare tid har man lyft på stenen och fyllt relikgömman med litet jord från Betlehem. Varför då, kan man sannerligen undra? Det undrade jag också som barn då den gamle skolläraren i byn lät döpa sitt barnbarn i vatten från floden Jordan.

Den gröna stenen markerar något dualistiskt i synen på kyrkan, ett för många heligt rum där Kristus är närvarande men för andra en byggnad i god smak och ett offentligt rum fyllt med konst och vackra föremål. För nutidens äldre har kyrkibesök inte bara varit besök i rum för genomtänkt eller medryckande religionsutövning utan också i ett slags sekulärt finrum med prästen som värd. Han, för det var oftast en han, stod för ett tryggt värdskap när församlingsborna döptes, konfirmerades, giftes och slutligen begravdes. Det var heliga sakrament för honom och för några av besökarna men för de flesta var det bara en naturlig inordning som få valde att ställa sig utanför. I kyrkan som rum samlades man till skolavslutning och till och med upptagning i olika klasser inom scoutrörelsen, åtminstone var det så i min ungdom. Till kyrkan gick folk för att sjunga de omtyckta julsalmerna tillsammans eller för att få uppträda mycket känslösamt tillsammans med de små skolbarnen i "Den blomstertid nu kommer".

Så är det inte ofta idag, vare sig i mångkulturellt präglade städer eller i avfolkningspräglade landsbygdsförsamlingar. Det är allt färre som ägnar sig åt den gamla ordningens religionsutövning. Den lever dock livligt inom andra trosuppfattningar. Katolska och ortodoxa kyrkorum i storstäderna har välbesökta mässor, synagogorna likaså, och allt fler moskeer byggs i takt med att ordningen i omvärlden förändras. Vi lutheraner däremot besöker sällan högmässorna. Många har lämnat sitt medlemskap i Svenska kyrkan och församlingarna slås ihop med andra varvid allt fler kyrkor stängs. Det talas om det stora hotet i termer av övertalighet – ett ord som ligger så långt bort från bibelns och religionens vokabulär

som det någonsin går. Smaka på ordet! Övertalighet!

Med detta sekulära vokabulär ser vi på kyrkorna som finrum. Det ligger i detta ingen skillnad mot förr när ungdomar där upptogs som seniorscouter. Vi har alltid sett på själva byggnaderna som sådana. Kyrkorna har varit vackra, mycket vackrare än våra hem. De har burit på igenkännandets minnen, i form av många gånger obegripliga inventarier och målningar, prästetapetier med dödsallar, den blödande Kristus upphängd på korset och groteska figurer i valven. Något att vila ögonen på under långa predikningar.

Vården av dessa historiska rum och liturgiska föremål har sedan hundra år varit självklar för samhället liksom att berätta historien om rummen. Nya tillskott i gamla kyrkor har setts med oblida ögon men under efterkrigstiden har också de mest framstående modernisterna bland arkitekterna påpassligt nyttjats för att visa på kyrkans vilja att hänga med i tiden.

Det finns drygt 3 500 kyrkor i Sverige och de flesta skyddas av kulturminneslagen. Att bevara kunskapen om dem och deras inredning har legat i linje med kulturminnesvårdens och kyrkans önskan. Riksantikvarieämbetet iscensatte redan 1912 projektet Sveriges kyrkor där kyrkorna inventerades och beskrevs, byggnad för byggnad, pastorat för pastorat, stift för stift. På 1990-talet insåg att man aldrig skulle kunna bli färdig, omarbetade verksamheten till ett projekt, Sockenkyrkoprojektet, och gav ut kyrkoöversikter landskapsvis. Därefter lade man ned hela verksamheten och det blev Svenska kyrkan själv som fick ansvara för att hålla kunskapen vid liv.

Författarna till boken har varit verk-samma många år vid Riksantikvarieäm-

betets arbete med Sveriges kyrkor och Sochkenkyrkoprojektet. Sveriges kyrkors kontinuerligt publicerade monografier vände sig till de professionella och till de särskilt intresserade. Detsamma kan sägas om de senare "Sockenkyrkoprojektets" översikter. De var inte tänkta för en bred allmänhet. För denna tjänade istället de små broschyrerna som för en liten slant kunde köpas i kyrkorna och fanns nästan överallt och många stift hade egna publiceringsserier där kunniga kyrkokännare, konsthistoriker, präster och folkskolelärare stod som för fattare. En av de i särklass mest anlitade var Bengt Ingmar Kilhlström (1922–2006) som i rasande tempo skrev hundratals kyrkoberskrivningar under 1960-talet och framåt. Produktiviteten och kvaliteten gick kanske inte alltid hand i hand och han karaktäriserades av min lärare i konstvetenskap, Carl-Otto Nordström, som "en oerhört skicklig slarver". Men mycket blev också gjort i en tid då vi förmodligen var mer omedvetna om föremålens betydelse och användning än vad någonsin några före oss har varit.

Nu har Ann Catherine Bonnier och Ingrid Sjöström, två garanterat icke i något avseende slarviga forskare, visat att kyrkor går att beskriva också på både vetenskapligt och begripligt sätt och i en form där monografin och kronologin kombineras till en helhet. Tiden, rummet och människan ges lika utrymme och kyrkorummet framstår plötsligt som ett intellektuellt heligt rum med Kristus, teologerna och menigheten på olika sätt hela tiden närvarande.

Den mycket läsvärda och välskrivna boken är en påbyggnad av den lika sevärd TV-serien med samma namn som visades för något år sedan med åtta tematiska program. Boken innehåller också

åtta kapitel men är kronologiskt ordnade, de flesta om ett sekel. De inleds med en kontextuell översikt över tidens samhälle, följd av beskrivningar av ett antal spektakulära föremål i kyrkor från denna epok. Men även själva kyrkorummens belyses. Tillsammans lockar författarna fram betydelsen av byggnadsutformning, målningar, motiv och konstföremål. Sådant som för gemene man inte är begripligt blir begripligt. Det hela artar sig till en resa bakåt till tidigare släktleds föreställningsvärld och vardag. Det är konsthistoria när den är som bäst.

Det är liturgins föremål som lyfts fram men i kombination med dess konstnärliga kvaliteter. Det är därmed en vedertagen konsthistorisk framställning och detaljeringsnivån är djup och närmar sig sin botten. Exempler är dock inte någon form av traditionell kanon. Det är inte de stora domkyrkornas bok, ej heller de enklaste kapellens. Man kan tänka sig att det är ett slags de utvalda exemplers bok, om sådant som var och en kan finna motsvarigheter till genom att själv besöka andra kyrkor. I detta ligger en välgrundad och respektingivande pedagogik.

Avsnittens namn tillhör den etablerade historierepresentationen med tidigmedeltiden, högmedeltiden, senmedeltiden, reformationstiden, stormaktstiden, frihetstiden och den gustavianska eran, samt moderniseringens tid. För de sista hundra åren saknas en sådan epokrubrik. Om detta är inte mycket att säga annat än att begreppet stormaktstid verkar bli mer och mer ovanligt och kommer kanske snart vara ersatt i historisk litteratur. Även begreppet frihetstiden och den gustavianska eran torde gå samma väg till mötes. Här känns bokens rubriceringar litet gammalmodiga. Jag undrar dock i sam-

manhanget varför det sista kapitlet inte fått någon egen epokrubrik. Medan det nästa sista kapitlet heter "Moderniseringens tid 1828–1928" heter det sista kapitlet bara "1928 till nutid". Varför inte författarna kunnat benämna epoken kan bero på att den föregående vanligen också brukar användas för den senare.

Kanske hade det varit lämpligt att använda andra typer av historiska karaktäriseringsbegrepp som folkökning, folkbildning och urbanisering. Hur skulle det ha blivit om de sista hundra åren hade kopplats samman med begreppen "folkhemmet" eller "den svenska modellen". Om så gjorts kunde en annan hemlighet släppts, om alla de överenskomelser som bidrog till miljonprogrammets nya stadsdelscentra med skola, ICA och Konsum och en kyrka. Någon sådan kyrka finns inte med i boken, istället representeras vår tid förutom en ljusbärare och en litet obehaglig ärtskideliknande Mariabild i Åmotsfors, av Bror Hjorts många gånger tidigare framhållna altarmålningar i Jukkasjärvi och av Sigurd Leverentz kyrka i Björkhagen.

Sen var det då titeln, *Kyrkornas hemligheter*. Jag förstår att med den menas att man kan lära sig läsa arkitektur, bilder och föremål och således locka fram saker man inte tidigare känt till, men hemligheter är väl något annat? Hemligheter delar man med en person eller möjligen med några få. Det är ju inte meningen att hemligheter skall läcka ut. Bonnier och Sjöström vill något annat, de vill berätta, upplysa och väcka intresse för saker som fallit i glömska. Att se detta som att avslöja och sprida hemligheter har jag svårt att se.

Till sin hjälp har Bonnier och Sjöström haft elva medförfattare som var och en bi-

dragit med sakkunnig text. De är Robert Bennet, Hedvig Brander Jonsson, Inger Estham, Peter Gillgren, Emeli Karlsmo, Lennart Karlsson, Jacob Lindblad, Jan Svanberg, Göran Tegnér, Marian Ullén och Axel Unnerbäck, alla konstvetare samt arkitekten Anders Bodin. Läs den här boken, och njut också av fotografen Malin Gezelius bilder och Ludwig Haslbergers formgivning!

Ulrich Lange

docent, universitetslektor vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet
ulrich.lange@conservation.gu.se

Brandförsäkringsverkets

stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning

UTLYSNING

Bidrag och stipendier mm

Ansökan

Nästa ansökan skall vara inne senast 30/6 2014.

Beslut

Fattas på styrelsemötena i februari/mars och september

Beredning

Ansökan inges till styrelsens ordförande, som bereder denna med anlitande av erforderlig expertis. Adress nedan.

Kriterier, generella

Området bebyggelsehistoria finns visserligen inte som akademisk disciplin, men styrelsen tolkar begreppet brett. Dock förbehåller sig stiftelsen att bedöma relevansen av inkomna ansökningar. (En vägledning finns i de ämnen som avhandlats i Bebyggelsehistorisk Tidskrift.)

Företräde ges till forskning/publikationer som grundar sig på Brandförsäkringsverkets arkiv och/eller historia. I andra hand ges stöd till forskning av akademisk verkshöjd inom bebyggelsehistoria i vid mening.

Stöd kan ges även till andra publikationer som innefattar eller bygger på material ur Stiftelsens arkiv (t ex kyrkobeskrivningar, lokalhistoria mm)

Stöd kan även ges till publikationer med särskilt syfte att publicera bebyggelsehistoriska forskningsresultat

Mer information

Se www.brandverket.se!

Adress för ansökan

Magnus Åkerman, Handelskammaren i Uppsala län, Klostergatan 13, 753 21 Uppsala
stiftelsen@brandverket.se